

Хр. Досевъ

Б Л И З О
ДО ЯСНА ПОЛЯНА
1907—1909 година

ИЗДАНИЕ НА КООПЕР. Д-ВО „ПОСРЪДНИКЪ“

THE
OFFICE OF THE
SECRETARY OF THE
NAVY
WASHINGTON, D. C.

ХР. ДОСЕВЪ

БЛИЗО ДО ЯСНА-ПОЛЯНА

1907—1909 г.

ИЗДАНИЕ НА „ПОСРЪДНИКЪ“ — СОФИЯ

Предговоръ

Преживѣлъ около една година близо до Л. Николаевича и имащъ възможность да го виждамъ и слушамъ почти всѣки день, азъ не можехъ да се насилвамъ и да записвамъ още тогава неговитѣ думи. Нѣкакво неопредѣлено и заедно съ това непреодолимо вжтрешно чувство ми прѣчеше да записвамъ виденото и чутото. Само нарѣдко азъ побеждавахъ това чувство и записвахъ думитѣ на мждреца.

Но затова пъкъ почти всички беседи на Л. Николаевича, всѣка негова дума, всѣко негово движение тѣй дълбоко и неизгладимо се врѣзваха въ паметъта ми, че ми се струва, че и сега слушамъ неговия тихъ старчески гласъ. И азъ мисля, че ще минатъ десетки години, ще мине цѣлия ми животъ, а образътъ и думитѣ на Л. Николаевича нѣма да се изтриятъ отъ моята паметъ.

Сега на мене ми е ясно, защо не сж изчезнали проповѣдитѣ на Христа, на Буда, Сократа, Епиктета и на другитѣ велики учители. Всѣка ценна дума, произнесена веднажъ, тя става вѣчна, никой и нищо не може да я унищожи.

Виновникъ на тѣзи мои записки е Н. Н. Гусевъ. Четейки неговия интересенъ дневникъ, азъ почувствувахъ потрѣбность да възпроизведа всичко

ценно и интересно, което ми се случи да слушамъ
отъ Л. Николаевича и което го нѣма у Гусева.

Разбира се, времето и моитѣ индивидуални
особености оставятъ неизбѣженъ отпечаткъ върху
думитѣ на Л. Николаевича. Но тъй като това е
неизбѣжно, то трѣбва да се помиримъ съ него.

1907 г.

I.

Пръв път аз посетих Ясна-Поляна през лѣтото 1907 год. Сега, когато си спомня този день, тази първа вечерь, когато ний съ С. Д. Николаевъ влѣзохме въ малкия паркъ на яснополянската градина и се приближихме къмъ къщата на Левъ Николаевича, сякашъ отново забива отъ радостъ въ гърди развълнуваното сърдце.

Азъ го познахъ още отъ далечъ. Бѣла, дълга брада; бѣла, препасана съ ремъкъ, рубашка. Той седѣше на терасата съ нѣколцина свои другари. Като ни зърна, той се изправи, вгледа се въ насъ, после тури ржка надъ очитѣ си — за да ни разпознае по-добре — и весело се провикна:

— А-а, Сергей Димитриевичъ! А другия... непознатъ.

Моето радостно вълнение се усили още повече. Още две-три крачки и азъ ще бжда при моя учителъ, при тогози, който преди нѣколко години любовно протегна своята братска ржка, за да ме разплете отъ мрежата на заблужденията и тури на твърдъ, скалистъ брѣгъ, сочейки ми свѣтлия, пъленъ съ благо и бодростъ път на християнския животъ — пътя на вѣрата, пътя на саморазвитието.

Моятъ спътникъ ме представи. Той каза, че азъ съмъ отъ България, че съмъ членъ на земеделска интелегентска колония и съучастникъ въ

литературния кръжок „Възраждане“, издаващъ редъ брошури и месечно списание, имащи за целъ пропаганда на Толстоевитѣ възгледи.

Всички почнаха да ме запитватъ за нашата страна и народъ, за успѣхитѣ на нашата пропаганда и за отношението на обществото къмъ нея.

— Да, да, азъ получавамъ вашето списание, — то е тѣй симпатично! Въ него всичко е тѣй добре подбрано и тѣй разнообразно. То е едничкото списание въ свѣта, проповѣдващо смѣло, напълно нашитѣ идеи.

Л. Н. помълча, после съ усмивка въ очитѣ каза:

— Въ първия брой на „Възраждане“ бѣше напечатана нѣкаква-си моя статия за корема, (на руски коремъ значи животъ. Х. Д.). Но, доколкото помня, азъ никога не съмъ писалъ нѣщо за корема.

И се засмѣ.

Азъ разбрахъ шегата на Л. Н.

— Това е вашата статия. „О новомъ жизнено-ниманий“, което въ преводъ на български значи „Ново разбиране на живота“. Ний напечатахме тази статия като програма на нашето списание.

Особенно приятно бѣше на Толстою да узнае, че ний си имаме малка, примитивна печатница, ний сами сме и редактори, и преводачи, и писатели, и машинисти, и пѣтуващи книжари.

— И никой не ви стѣснява, никой не ви преследва? — попита Левъ Николаевичъ.

— Въ България има пълна свобода на печата. Ний печатаме всичко, което искаме. Противъ насъ имаше походъ само отъ страна на реакционния печатъ. Когато напечатахме въ третия брой на „Възраждане“ своето „вѣрую“, въ което, между дру-

III.

Азъ имàхъ добри случаи да преживѣя около Ясна-Поляна въ селото Ясенки, въ кжщата на Черткова нѣколко месеца — отъ юни до октомври.

Въ него време живѣеха у В. Г. Черткова още нѣколко младежа, — мили търсящи души.

При насъ, въ Ясенки, Л. Н. идваше почти всѣки день. Ний го чакахме винаги следъ обѣдъ, отъ 1 до 3 часа. Въ това време спирахме своята работа и чакахме скжпия гостъ . . .

И ето го! Намѣтналъ презъ рамо своето палто, крачи своитѣ старчески крачки. Или пъкъ се покаже задъ съседнитѣ селски кжщи на своя старъ любимъ конь. А тихиятъ следобѣденъ вѣтрець развѣва бѣлата му брада; сѣкашъ си играе съ нея.

И щомъ ни зърнѣше, добра, старческа усмивка заиграваше по неговото лице.

— Здравствувайте!

Дойде между насъ, седне, каже нѣколко ласкави думи на единъ, на други, после бръкне въ пазвата си па каже:

— А азъ днесъ получихъ едно интересно писмо; искате ли да ви го прочета?

И самъ той, или нѣкой отъ насъ прочиташе писмото. Тия писма биваха или отъ нѣкой неговъ последователъ, който пишеше за онази духовна работа, що става въ него и за туй *ново*, което се открива предъ неговитѣ духовни очи; или отъ свещеникъ, отъ военень, отъ богаташъ, който се мжчи отъ противоречието между своето съзнание и своето положение. И много други.

Често се случваха силни и пълни съ дълбоко съдържание писма, които радваха и трогваха до сълзи Толстоя.

— Азъ, — казваше той, — понѣкога по плика познавамъ кое отъ писмата е интересно. Ако пликътъ е изпѣстренъ съ едри красиви букви: „Его сиятелству графу Льву Николаевичу Толстому“, то азъ вече зная, че това ще бѣде, най-малкото, безсъдържателно писмо. Но щомъ на плика зърна надписано неправилно съ треперяша ржка моето име: „Льву Миколаевичу Толстову“ то азъ вече зная, че това писмо ще бѣде интересно и го отварямъ преди другитѣ. И въ повечето случаи моитѣ очаквания се оправдаватъ.

Следъ прочитането на писмото почваха разгоритѣ. И нито една дума, нито единъ изразъ не излизаха отъ устата на Толстоя, безъ да иматъ свое дълбоко значение и известна новостъ. Никога по-рано азъ не можехъ да предполагамъ, че у него, благодарение на напредналата му възраст, може да бѣде тъй запазенъ интензивния духовенъ животъ. Паметта му бѣ винаги ясна и силна; ума винаги продуктивенъ, винаги силенъ. Често той прекарваше съ насъ дълги часове въ задушевни, увлѣкателни разговори. И азъ никога не забелязахъ, щто той да чувствува умореностъ или да бѣде вялъ въ разговоритѣ си. Настроението му бѣше винаги бодро и весело, като у юноша. Еднажъ Л. Н. ни донесе писмото на своя другарь Н. Г. Сутковой, който бѣ напусналъ Ясна-Поляна преди месецъ. Връщайки се дома, въ кавказското градче Сочи, Н. Г. се отбилъ у голѣмия любемець на Толстоя Викторъ Лебрень, обработващъ свое парче земя на брѣга на Черно море.

Сутковой пишеше, че физическата работа отнема отъ Лебрена почти всичкото му време. Последниятъ му казвалъ: „Сега нѣмамъ време да чета Канта“. Това безпокой Сутковой. „Може би

физическия трудъ, необходимъ за прехранването на човѣка, прѣчи на духовната работа на последния?" — пита той.

— Това е съвсемъ невѣрно, — каза Толстой — Нищо въ свѣта не може да прѣчи на духовната работа на човѣка. Всичко му само спомага на това. Разбира се, работата може да ни лиши отъ възможността да четемъ Канта, Шопенхауера и т. н. Но въ сжщото онова време, когато Лебрень е заетъ съ своя торъ, съ своитѣ домати или картофи, той може да се разсърди на майка си, но може и да не ѝ се сърди, може да я обича. А въ това е и нашата истинска духовна работа. Никаква сила не може да спре тази наша работа. А има ли нѣщо по-важно отъ това?

Другъ пжтъ Толстой ни донесе писмото на селянина Новиковъ до него и своя отговоръ на това писмо.

Л. Н. бѣше възбуденъ.

— Новиковъ, — каза той, — написалъ писмото си, препълнено отъ злоба къмъ богатитѣ и къмъ своитѣ съседи селяни. И това му писмо извика у менъ тъкмо противоположно чувство. Не злоба къмъ богатитѣ, а напротивъ, неприятно, зло чувство къмъ самия Новиковъ . . .

Новиковъ е селянинъ отъ Тулска губерния, сподѣлящъ нѣкой отъ възгледитѣ на Толстой и имащъ литературенъ талантъ. Всичко, което той пише, е пълно съ животъ, сили и непосредственостъ.

Сжщо тѣй силно бѣше и това му писмо. „Намирайки се въ голѣма нужда, въпрѣки че работя извънредно много, нѣмайки даже 40 коп., за да си купя билетъ и погостувамъ у васъ“, — така пишеше той въ писмото си, — „азъ виждамъ какъ тия сити богаташи, — чокоитѣ, нищо не

вършещи, всичко изяждащи, се разхождатъ на своитѣ сити коне, въ сжщото време, когато ний, изнурени, прибираме храната си, едва влачейки крака подиръ своитѣ полумъртви коне“.

По-нататкъ Новиковъ пишеше, че лошото му положение се усилва още повече отъ това, че той, като нововъръ, изпитва недоброжелателността на селянитѣ, които не изпускатъ удобния случай да му напакостятъ съ каквото могатъ.

Л. Н. му пишеше въ своя отговоръ, че той страда не защото е нововъръ, а защото е невъръ. Той нападаше Новикова за голѣмата му злоба къмъ хората.

— Той е уменъ, талантливъ човѣкъ. Но нѣма вѣра. И отъ всичкитѣ ми възгледи той е усвоилъ само моето отрицателно отношение къмъ днешната наредба.

Чертковъ посъветва Толстоя да не изпраща още сега писмото си.

— Може би вий ще го измѣните, като смекчите нѣкои мѣста.

— Не, не, азъ искамъ да го изпратя именно въ тоя видъ.

Еднажъ азъ заговорихъ съ Левъ Николаевича за смъртъта.

— Нѣма защо да се страхувате отъ смъртъта. — каза той. — Тя не сжществува. Но да я желаемъ е недобро. Това е роптание противъ Бога. Ний трѣбва съ радостъ да живѣемъ, додето сме живи, въпрѣки каквито и да било неприятни обстоятелства за нашето живѣене. Вземете за примѣръ менъ. Какво съмъ азъ? За нищо негоденъ и никому непотрѣбенъ старецъ. Може би само прѣчащъ на хората. А все пакъ азъ се радвамъ на своя животъ. Навсѣкжде виждамъ само радостъ. Събудишъ се сутринъ — добре, радостно ти е на душата.

Излѣзешъ на двора, въ полето навсѣкжде пакъ само една радостъ. Срещнешъ нѣкого — радостно, коня погладишъ, помилвашъ — радостно, хвърлишъ погледъ на величествената липа — радостно, на мравкитѣ, на тревата, навсѣкжде само една радостъ. А кога похлопа смъртъта, струва ми се, пакъ ще бжде радостно.

Л. Н. се усмихна.

— А кой знае, може би тогава ще се уплаша . . . не, не . . . не се надѣвамъ . . .

* * *

Седа на верандата у Черткови, чета. Нѣкой тихо седна до менъ. Гледамъ — Левъ Николаевичъ.

— Четете?

— Да.

— Кажете ми, жененъ ли сте?

— Не.

— Много добре! Колко тежко е за хората съ нашитѣ възгледи да бждатъ женени. Понѣкога е почти несносно. И не виждашъ изходъ. Да живѣешъ съ семейството си е тежко, да скжсашъ връзкитѣ си съ него — не бива. Чувствувашъ, че имашъ право на това.

Колко рѣдки сж дружитѣ, любовнитѣ бракове . . . Ето на, Черткови живѣятъ добре. Азъ имъ се радвамъ. А може би, ако тя бѣше здрава, тѣ биха живѣли лошо.

* * *

Съ Толстоя се запозна единъ отъ другаритѣ на Черткова, философски начетенъ младежъ. Говориха върху много нѣща, зачекнаха и въпроса за времето, пространството и материята.

— Споредъ менъ, каза Толстой, — възможни сж само три свѣторазбирания:

Първо. Реално сществува само материята, а всичко друго е илюзия.

Второ. Сществува само духътъ на материята е илюзия, и

Трето. Сществуваатъ отдѣлно и материята и духътъ. Това е тъй наречениятъ дуализъмъ.

Първото мировъзрение ограничава моето „азъ“ въ предѣлитѣ само на моето тѣло. Но тогава възниква въпросътъ: кжде е началото на моето съзнание? — Въ утробата на майка ми. — А де е началото на майчиното съзнание? — Въ утробата на нейната майка и т. н. безъ край.

Съ други думи такова материалистическо мировъзрение не дава никакъвъ отговоръ на интересуващитѣ ме въпроси.

Ако пъкъ по второто мировъзрение — началото на всичко е духътъ, то съмнения, като горнитѣ не могатъ да възникватъ, понеже духътъ не е нито което е било, нито което ще бжде — защото нѣма нито начало, нито край — а е което сществува *сега*. Той не е ни моитѣ мисли, ни моитѣ чувства, а е тази неопредѣляема основа, съ която азъ съзнавамъ. И той нѣма начало въвъ времето.

Третото мировъзрение отпада сжщо както и първото.

А отъ второто мировъзрение следва, че пространството и времето сж ограничение на моя духъ. Материята има ограничение и отдѣляне. Но азъ си представямъ материята само въ пространството, а движението само въ времето.

По такъвъ начинъ съ помощта на пространството и времето азъ познавамъ материята и движението, т. е. своето отдѣляние и съединение.

Мълчание. Левъ Николаевичъ тури ржка върху рамото на събеседника.

— Върху тия въпроси азъ писахъ преди много години. Но сега, на старостъ, всичко това ми се представя по-обширно, по-дълбоко. И, ако смъртта не бѣ тѣй близка, азъ бихъ написалъ отново това, което съмъ писалъ досега.

IV.

Дойде да погостува у Черткови близкиятъ другаръ на Толстой, Ф. А. Страховъ, философскитѣ статии на когото Л. Н. ценѣше много високо.

Идването на Страхова зарадва Толстой.

Въ единъ отъ следобѣднитѣ разговори Ф. А. каза на Л. Н.:

— Васъ ви упрѣкватъ въ отсъствие на система, — не ви смѣтатъ за истински философъ, защото нѣмате стройна схема — философема, както казватъ философитѣ.

— А азъ смѣтамъ въ себе си за достоинство именно това, което тѣ признаватъ за недостатъкъ, — каза Толстой.

— Какъ така? — попита Страховъ.

— Та тѣзи патентовани философи какво правятъ? — продължи Толстой. — Тѣ си задаватъ за целъ да построятъ по какъвто и да е начинъ тази самата схема — философема, — безъ даже да пресмѣтатъ дали ще иматъ за нея материалъ, благодарение на това съ тѣхъ винаги се случва сжщото, което и съ нашитѣ зидари, които строятъ сводъ, безъ да сж се погрижили по-рано за материала. Въ края на крайщата, на тѣхъ не имъ стигатъ камънитѣ и тѣ напъхватъ Богъ знае какво, за да довършатъ свода. Така и вашитѣ патентовани философи, кой знае съ какво изпълнятъ зѣящитѣ

празднини на своята схема. Не, по дяволитѣ тази схема. Тя би ме стѣснявала, не би ме пушала да се движа свободно напредѣ. Стига само да се мисли правилно и искрено, а стройността и завършеността сами ще си дойдатъ следъ това. Ако пъкъ азъ не съмъ домислилъ до край всичко, ако има недовършено въ свода, — това не е нещастие. Богъ ще даде да се довърши то, ако не отъ мене, то отъ други мислители, описващи окръжността на свода отъ сжщия този центъръ и съ сжщия радиусъ.

* * *

Еднажъ въ присѣтствието на Толстой бѣ за-сегнатъ въпроса за Хенри Джорджъ. Говориха върху това, че учението на Джорджа, посочващо пътя на социалния превратъ — отнемането земята отъ чокоитѣ и отдаването ѝ въ рѣцетѣ на работящитѣ надъ нея, съ помощта на единичния данъкъ и посрѣдствомъ *държавата* — е противно на духа на християнския анархизъмъ; и, че, затова не прави ли Левъ Николаевичъ грѣшка, като препоръчва това учение?

— Мене, — отговори на това Толстой, — е скѣпъ Джорджъ не затова, че е създалъ тази система, не за това, че е посочилъ този пътъ, а само за това, че той повече отколкото всѣки другъ, е разрушилъ предразсѣдка, какво земята може да бѣде собственостъ. Посочете ми другъ човѣкъ, — завърши Л. Н. — който е сторилъ това по-добре и азъ ще оставя Джорджа и ще ида при него.

* * *

Нѣколко дена по-после говорихме за реалността на видимия свѣтъ. Толстой казва, че каквото е нашето съзнание, нашитѣ орждия за познаването,

такъвъ е и видимиятъ отъ насъ свѣтъ. Ний пъкъ сме увѣрени въ несъмнеността на нашитѣ знания, защото областта на познаването е твърде ограничена.

— Ето, ний виждаме тази маса, — каза Л. Н., като удари съ пръстъ масата. — Какво нѣщо е тя? Ще кажатъ: парчета отъ дъски слепени и заковани заедно. А отъ де знаемъ това? Може би тя не е нищо друго, освенъ копито на нѣкое духовно сжщество.

Ний не разбрахме това. Но никой не говори повече върху това.

Не зная за другитѣ, но азъ чувствувахъ самотността на Толстоя, въ неговитѣ най-дълбоки мисли и чувства. Всички ний го заобикаляхме, запитвахме го, чувахме отговоритѣ му, обичахме го. Той съ готовност общѣше съ насъ, отговаряше, самъ запитваше, обичаше ни, радваше ни се. Но нѣкога той каже нѣщо, което ний не разбираме, или не чувствуваме, и менъ се струваше, че той стои на недостигаема височина, самъ, безъ насъ, и това, което той вижда, отъ тамъ бѣше невидимо за насъ. И менъ биваше тежко и за него, и за насъ, затова, че ний сме му тъй далечни.

Често пжти се случваше, че Толстой каже нѣщо, — а ний не го разберемъ, разпитваме го. А той, сякашъ, опомнилъ се, замълчи и само гледа на насъ съ своитѣ добри, сини очи.

* * *

Еднажъ Жихаревъ каза на Толстоя, че много отъ неговитѣ съчинения не произвеждатъ върху народа такова силно впечатление, каквото би трѣбвало да произвеждатъ по своето съдържание.

Л. Н. се замисли. Лицето му бѣше натжжено, съсрѣдоточено.

— Да, — въздъхна той. — Всичко, всичко, което съм писалъ, писано е все за народа. И всичко, въпрѣки това, излизаше така, че народа не го разбира. И сега, когато, навѣрно, азъ скоро ще престана да пиша, менъ не ме задоволява ни едно мое произведение, съ изключение, може би, на народнитѣ разкази... Преди нѣколко време — продължи Л. Н. при менъ дохожда селянинъ, който се учи преди 40 години въ моето яснополянско училище. Той поиска отъ менъ книги. Азъ му дадохъ „Божеско и човѣшко“. Когато той върна книжката, азъ го помолихъ да ми разкаже съдържанието ѝ. И той ми разказа само онова мѣсто, дето Свѣтлогубъ, качвайки се на бесилката, пита палача:

— А не ти ли е... жалко... за мене?

Гласътъ на Л. Н. затрепера — той заплака.

После, като победи чувствата си, той сякашъ сконфузено каза:

— И тогазъ азъ помислихъ, че може би е нужно само това мѣсто, че всичко останало въ повестъта е излишно, че то трѣбва да се изхвърли отъ нея съвсемъ...

* * *

Яви се гостъ отъ Москва — фабриченъ работникъ, бившъ революционеръ. Пита Толстоя, защо е далъ земята си не на селянитѣ, а на своитѣ домашни.

— Да, азъ направихъ това по своя слабостъ. Но, ако и сега имахъ земя (т. е., ако тя се смѣташе за моя) азъ пакъ не бихъ я далъ на селянитѣ. Не бихъ я далъ, разбира се, и на своитѣ.

— Защо? — попита работникътъ.

— Ако азъ нѣмамъ право надъ тази земя, за да я владѣя и се ползувамъ отъ нея, азъ сжщо

така нѣмамъ право да се разпореждамъ съ нея и да я давамъ на едни или други. За менъ сега сществува само единъ изходъ — всичко да оставя и се махна отъ тукъ, щомъ това не ми е вече нужно.

* * *

Дойде при насъ въ Ясенки, младъ монахъ, билъ току-що при Толстоя. Ний го заобиколихме, мислейки, че той, навѣрно, е търсящъ истината човѣкъ, човѣкъ незадоволенъ отъ православното учение и дошълъ при Толстоя за помощъ, за съветъ.

Той бѣше съ добро, симпатично, даже красиво лице. Дългитѣ, руси коси се спускаха красиво по раменетѣ му. Малката му, негжста брадичка и мустаци придаваха на неговото лице нѣкаква особенна отсѣнка — отсѣнка на праведностъ.

Той заинтересува всички ни. Ний го заобиколихме и почнахме да го разпитваме. А когато узнахме, че той билъ по-рано учителъ, а после разочарованъ отъ „свѣтския“ животъ, се покалугерилъ, — нашиятъ интересъ къмъ него се още повече увеличи.

Единъ отъ насъ го попита, какво сж говорили съ Толстоя.

— Азъ го питахъ, какъ трѣбва да се пишатъ съчинения. . . Менъ ми се иска да напиша своитѣ възпоминания за манастиритѣ, въ които съмъ билъ.

Сѣнка на разочарование премина по нашитѣ лица. Ний разбрахме, че той е единъ отъ обикновенитѣ посетители на Ясна-Поляна. Но, въпрѣки това, все пакъ продължавахме разговора.

Нѣкой го запита какво правятъ монаситѣ?

— Всичката имъ работа е въ послушание и молитва.

— А кой работи?

— Наематъ работници.

— Вий не се сърдете, — продължи събеседникътъ на монаха съ известна неловкостъ, — но менъ ми се струва, че всички лентяи тогава ще отидатъ по монастиритѣ, — защото, нѣма да откажете, по-леко е да се молишъ и подчинявашъ, отколкото да работишъ. . . нали?

— Не, това е невѣрно, — каза малко разпалено монахътъ. — Животътъ на калугеритѣ е потежъкъ, отколкото тоя на обикновенитѣ работници. Нима вий не знаете, че отъ постоянно седене въ църквата на студения каменъ подъ боледуватъ краката и, че затова калугеритѣ живѣятъ недълго?

Въ това време отъ вжтрешнитѣ стаи излѣзе Толстой, той бѣ отишълъ тамъ да поговори насаме съ новия интересенъ гостенинъ на Ясна-Поляна — К. А. Малеваннний, основателъ на малеванската секта.

— За какво говорите? — попита Л. Н.

Разказаха му.

— Каква случайностъ! Днесъ азъ четохъ въ „Кругъ Чтение“ чудни мисли за молитвата. Тамъ е всичко тѣй добре казано, а главно, тѣй убедително, че мисля, не може се възрази нищо. Моля Ви се, — обърна се той къмъ А. Сергенко — донесете ми Вашия „Кругъ Чтения“, азъ ще Ви го прочета, ако искате. . .

И Л. Н. прочете отначало чудната, изчерпваща до дъно въпроса, мисълъ на Канта:

„Молитвата, схващана като вжтрешно, формално богослужение и затова като срѣдство за изпросване на милость, е суевѣрно заалуждение (създаване на фетишъ), понеже тя не е нищо друго, освенъ заявявано желание къмъ сщество,

което не се нуждае отъ никакво заявление. Съ такава молитва ний въ сжщностъ не правимъ нищо и не изпълняваме нито една отъ тия длъжности, които сж ни възложени като Божии заповѣди, и следователно, не служимъ истински на Бога.

Сърдечното желание да бждемъ угодни на Бога съ всичкото си поведение, — съ други думи, щото всичкитѣ наши действия да се придружаватъ отъ настроението да ги изпълнимъ така, като че ли, вършейки ги, се намираме на служба при Бога, — ето въ какво се състои духа на молитвата, който може и трѣбва винаги да пребивава въ насъ. Да се облича пъкъ това желание въ думи и формули (макаръ даже и вътрешно), това може да има, най-много, само ценностъ на срѣдство за оживяването на такова настроение въ самитѣ насъ.“

Следъ това той прочете известно мѣсто отъ Евангелието:

„И така, ако ти занесешъ твоя подаръкъ на жертвеника и тамъ си спомнишъ, че твоятъ братъ има нѣщо противъ тебе, остави тогава своя подаръкъ и иди по-рано да се помиришъ съ брата си и тогава чакъ се върни и дай своя даръ.“

Четейки това, Л. Н. се развълнува и не можа да прочете до края. Той затвори книгата и се обърна къмъ монаха:

— Кажете ми, моля Ви се, какъ е възможно подиръ всичко това, да се защитава молитвата? Азъ питамъ, не за да Ви обидя, а защото не разбирамъ, какъ могатъ да не схващатъ, да не видятъ това хората!..

* * *

— Знаете ли нѣщо за Баба Барати? — пита ме Л. Н.

— Не. Кой е той?

— Той е индуски ученъ, издаващъ въ Калифорния свое списание: „Свѣтлината на Индия“. Хубави сж неговитѣ статии противъ европейската цивилизация. Той излага сжщността на нѣкои индуски религиозни учения, като туря наравно съ тѣхъ чистото учение на Христа, — „неразбрано отъ християнитѣ“, както казва той.

Това е много важно—да се посочва общността между религиитѣ. Сжщността е всжде една. Външността, обрядитѣ, вѣрата въ чудесата — ето кое е различно въ разнитѣ вѣри и кое ги взаимно отдѣля.

* * *

— Казватъ, че човѣкъ може да се познае по физиономията, — каза еднажъ Толстой. — Нищо подобно. Душата на човѣка е едно, а лицето му — съвсемъ друго. Понѣкога гледашъ нѣкого и лицето му ти се струва мило, близко. А вгледашъ се по-добре, узнаешъ го — излиза съвсемъ другъ. И напротивъ.

V.

Л. Толстой често обичаше да ни разказва нѣщо весело, при което и самъ той се смѣеше заразително.

— Тази нощъ, — каза той веднажъ съ усмивка, — сънувахъ, че съмъ. . . станалъ бремененъ и преживѣвахъ състоянието на бременната жена. Даже и процеса на раждането, съ всичкитѣ му мъчения и радости. . . Защо какъ се случи да сънувамъ това — и азъ не разбирамъ.

И той се смѣеше заразително.

* * *

Това бѣше у Черткови, въ гостната. Имаше много хора. Ведѣше се оживенъ разговоръ.

Л. Толстой излѣзе на балкона, дето седѣше въ креслото си болната Ана Черткова. . . Чуваме, че Л. Толстой се смѣ нѣщо заедно съ Черткова; после тя го хвана за ржка и го доведе при насъ.

— Разкажете имъ.

— Не ще разбератъ, — отдумваше се весело Л. Толстой. — Тѣ сж още твърде млади.

— Разкажете, разкажете, — захванахме да го молимъ ний.

— Азъ разказахъ на А. К. че когато бѣхъ младъ, можехъ да виждамъ женската красота, можехъ да намирамъ, че у тази очитѣ сж прекрасни, а у онази — устнитѣ, талията. И какъ после, — сега, — когато остарѣхъ, не виждамъ вече такива нѣща. Сега азъ виждамъ само душата у жената.

— Но, — каза той, като се смѣеше и потупваше едного отъ насъ по рамото, — вий не можете да разберете това!

* * *

Заговорихме нѣкакъ зз професоритѣ, за това, че тѣхнитѣ книги сж лишени отъ всѣка вдѣхновеностъ и самостоятелностъ.

Толстой неочаквано се засмѣ силно и каза шега, която вѣрвамъ, на мнозина не ще се хареса, особено на професоритѣ.

— Когато азъ искамъ да кажа за нѣкого, че е глупавъ, — каза той засмѣно, — казвамъ, че е глупавъ като професоръ.

Ний всички се засмѣхме, безъ да се съгласяваме напълно съ него. Гусевъ му напомни за неговитѣ любими професори: Амиелъ и Гротъ.

Толстой престана да се смѣ и каза сериозно:

— Знаете ли, у професоритѣ има много знания, но всички тия знания сж *чужди*. Вий ще на-

мърите у тѣхъ много мисли, но тѣзи мисли сж на други, на по-раншни мждреци, а не на професоритѣ — като библиотека: въ нейнитѣ шкафове има много книги, може би, добри, забележителни книги, но, въпрѣки това, библиотеката, — нали нѣма да отречете това, — съ нищо не се отличава *по своята* мждростъ отъ другитѣ здания. Сжщото е и съ одушевенитѣ пазилица на старата мждростъ — съ повечето професори, въ тѣхъ отсжтствува най-важното: нѣма лично, собствено знание.

* * *

Една вечеръ отидохъ въ Ясна Поляна. Л. Толстой бѣше въ трапезарията. Около него седѣха М. А. Шмидтъ, Александра Л. Толстой и Маковицки. Азъ седнахъ при тѣхъ.

— А знаете ли, — каза ми Толстой, — азъ днесъ получихъ голѣмъ комплиментъ.

— Какъвъ?

— Идва при мене единъ гимназистъ, минавайки отъ Севастополъ за Петербургъ, важенъ вестникарски писателъ, председателъ на нѣкакъвъ съюзъ на гимназиститѣ, въ който участвуватъ повече отъ 800 души. На прощаване той ми каза:

— Левъ Николаевичъ, въ бждаще вий ще станете толкова великъ и прочутъ, колкото Карлъ Маркъсъ.

Толстой се засмѣ съ своя весель, добродушенъ смѣхъ. После се обърна къмъ Маковицки:

— А вий, Душанъ Петровичъ, разкажете му, какъ той ви е питалъ за грухалкитѣ¹⁾.

Душанъ Петровичъ отивалъ за нѣщо си на

¹⁾ Две вързани тояги — едната по-къса, за сронване зърната отъ снопитѣ.

станцията Щёкино и взелъ съ себе си гимназиста. Като минавали презъ село, тѣ видѣли какъ селянитѣ чукатъ храна съ грухалки. Гимназистътъ, който никога не виждалъ такова нѣщо, попиталъ:

— Защо тѣ биятъ земята съ тояги?

— Вий разбирате, — намѣси се въ разговора Толстой, — този младежъ учи хората, той иска да ги просвѣти, иска да ги насочи въ нови пжтища. И той не само иска, но е увѣренъ, че може да направи това. А този „учитель“ не знае, за какво селянитѣ биятъ съ тояги о земята! А пъкъ именно на тѣзи тояги се държи неговиятъ животъ и животътъ на всички обикалящи го. . . Чуденъ развратъ сж това, вестниците. Тѣ сж толкова разпространени, че твърде лесно може да се влияе днесъ чрезъ тѣхъ на общественото мнение, на този най-главенъ лостъ на обществения животъ. А кой владѣе въ този вестникарски свѣтъ? Бърборковцитѣ и богатитѣ. И нѣма днесъ гадость, която да не получава всеобщо разпространение чрезъ вестниците.

А кой направлява това общественено мнение? Ето такива самоувѣрени момчета.

Когато този гимназистъ се яви предъ мене, азъ разбрахъ, че иска да разговаря съ мене само заради това, че като отиде въ Петербургъ, да напише фейлетонъ и по този начинъ да си извади похарченитѣ за пжтъ пари. Ето защо, когато захвана да говори съ мене, азъ му казахъ, че ще говоря съ него само когато той даде обещание, че нѣма да изнася въ печата моитѣ думи.

* * *

Цѣлата млада компания пристигнахме при Толстой. У тѣхъ вече бѣха вечеряли. Готвѣха се за чай.

— Искате ли, — каза Толстой, — да ви почерпя съ особенъ чай. Този чай ми изпратиха мои другари, които живѣятъ въ Батумъ и си иматъ чайна плантация... Макаръ да съмъ трогнатъ отъ това, но да си кажа право, този чай повече прилича на сѣно, нежели на истински чай.

Толстой доде при насъ следъ обѣдъ. Въ това време Дима, синътъ на Черткова, донесе пощата и Толстой се залови да чете вестници и писма. Въ единъ вестникъ имаше напечатана голѣма статия за Толстоя отъ нѣкой си писателъ, дошълъ наскоро отъ Америка, за да се види съ него.

— Слушайте, слушайте какви мждрости може да говори Толстой. Съвсемъ по вестникарски и още по американски! — И Толстой се засмѣ.

— Какво има? — попита нѣкой.

— Тука Толстой казва такива нѣща, каквито азъ не съмъ и сѣнувалъ. Никога такова нѣщо не съмъ ни мислилъ, ни говорилъ. Даже не разбирамъ, каквс иска да каже въ тази статия тѣхниятъ Толстой.

Той се смѣеше весело...

Гусевъ попита Толстоя, какъ мисли за възпоминанията на Тенеромо и Сергеенко.

— Сергеенко ми е по-близъкъ. У Тенеромо беседитѣ ми сж нѣкакъ искусствени.

— У Тенеромо вий приличате на социалъ-демократически ораторъ, — каза Гусевъ засмѣно. — Въ разговоритѣ си вий никога не произнасяте такива дълги раскошни речи, каквито слага въ устата ви Тенеромо.

— Не, азъ не съмъ съгласенъ напълно съ васъ, — намѣси се Чертковъ. Наскоро Тенеромо бѣше напечаталъ въвъ вестницитѣ вашъ разговоръ за конституцията. Той твърде добре и вѣрно бѣ

предалъ вашата мисълъ, тъй лъжливо разбрана отъ нашитѣ първи обществени дейци.

Помня, че и други пжтъ се подигна разговоръ въ Ясна-Поляна за сжщитѣ писатели. Подигна го София Андреевна, която бѣше силно възмутена отъ нѣкаква статия на Тенеромо.

— Тѣ сж евреи. Даже и у Сергеенко има еврейска кръвь — струва ми се. Тѣ продаватъ своя Толстой за стотинка, сжщо Юда.

Толстой се постара да я успокои и се застѣпи за тѣхъ.

* * *

Пристигна отъ Сибирь селенинътъ Агеевъ, заточенъ тамъ на 4 години за поругание на църквата. Той се считаше за последователъ на Толстой, но самъ Толстой казваше за него, че той не е религиозенъ човѣкъ.

Въ заточението си Агеевъ си пишелъ съ Толстой. И нѣкой си американецъ, който пжтувалъ изъ Сибирь и узналъ, че у Агеева има писма отъ Толстоя, поискалъ ги срещу 300 рубли. Като разказа това, Агеевъ каза, че му отказалъ.

Но Толстой се засмѣ и каза весело:

— Напраздно! Да бѣше ми писалъ за това, азъ щѣхъ да ти изпратя още нѣколко писма! Тогава щѣше по-леко да живѣешъ.

VI.

Никога вече не видѣхъ Черткова тъй възбуденъ, радостенъ и пълненъ съ всевъзможни грандиозни планове за обединение на всички единомишленици, разпрѣснати по разни краища на Русия, тъй общителенъ и привличащъ къмъ себе си, както презъ лѣтото на 1907 год. Прекаралъ десетъ го-

дини задъ граница, силомъ раздѣленъ отъ Толстой, когото той тѣй силно обичаше и му бѣше тѣй дълбоко преданъ, откъснатъ отъ своята деятелност и отъ общението съ приятелитѣ и съ хората, — Чертковъ се върна въ Русия следъ 1905 година като изново роденъ. Той се привързваше къмъ всѣки срѣщнатъ, като съгрѣваше и привличаше всички. Въпрѣки годинитѣ, които го отдѣляха отъ насъ, младежитѣ, той ни обичаше, като равни нему, обичаше ни и се привързваше къмъ насъ.

Особено широко общеше Чертковъ съ мѣстнитѣ младежи, които работѣха по съседнитѣ фабрики. Въ онѣзи години обикновено всички тѣ бѣха настроени революционно. И на тази почва — възможно ли е освобождението на народа съ насилствена революция — Чертковъ най-много се сблъскваше съ начетенитѣ работници. Той имъ предаваше любимата си мисль за мирния общественъ превратъ, който да е резултатъ на духовно религиозното възраждане на народа. Тази смисль той тѣй хубаво е предалъ въ книгата си „Нашата революция“.

Младежитѣ отстѣпваха полека. Понѣкога идваше при насъ нѣкой отъ тѣхъ и разказваше, че е изгсрилъ своитѣ революционни брошури и прокламации.

После всички тѣзи младежи и тѣхни познати захванаха да идватъ въ недѣленъ день при Черткова за общение. Тогава, следъ обѣдъ, идваше при насъ и Толстой. На работницитѣ твърде се искаше да поговорятъ съ него. Единъ пжтъ двама отъ тѣхъ влѣзоха въ гостната, дето бѣше Толстой и му предадоха желанието на другаритѣ си.

Толстой поклати глава.

— Не, нѣма да дода, — каза той. Азъ не мога и не обичамъ така. Седишь като истуканъ: питатъ те и ти отговаряшь. Азъ не мога да учителствувамъ. Азъ обичамъ да разговарямъ насаме. Гледашь събеседника си въ очитѣ, говоришь му, слушашъ го, виждашь го. А така нима азъ ще видя какво е въ душата на събранитѣ?..

Но все пакъ той се съгласи и отиде въ залата.

Захванаха се взаимни въпроси. Питаха младежитѣ, питаше и самъ Толстой. Въ тази беседа бѣше интересна самоувѣреностъта на младитѣ хора и необикновената търпеливостъ на Толстой.

Разговорътъ се захвана по поводъ прочетената статия на Толстой: „*Какъ да се освободи работниятъ народъ*“. Въ тази статия Толстой излага мисълта, че работниятъ народъ самъ е виновенъ въ своето поробване: самъ отива на служба при богатитѣ и властницитѣ и съ това се вплита въ робството. Споредъ Толстой работниятъ народъ може да се освободи отъ робството само тогава, когато приеме християнското учение въ неговата чистота, престане да живѣе лошо и насочи главнитѣ си сили на изпълнението закона на Бога, на любовта. Тогава отсамосебе си ще изчезне и робството на работния народъ.

Противъ главната мисълъ въ тази статия: че народътъ самъ си създава робството, възрази Чертковъ*)

— Вий казвате, че народътъ самъ е влѣзълъ въ хомотя, но това не е вѣрно: тѣ сж впрѣгнали народа съ разни измами.

*) Чертковъ възразяваше нарочно, за да предизвика разговора между Толстой и присѣтсвуващитѣ.

— Азъ казвамъ, — отговори Толстой, — че народътъ се е впрѣгналъ самъ въ тази смисълъ, че причината на робството лежи въ самия народъ, а не вънъ отъ него; народътъ самъ се е поставилъ въ това положение, като е отстѣпилъ отъ истинската вѣра. А въ отстѣпването на народа отъ истинската вѣра, виновенъ, разбира се, е не народътъ, а ония, които сж го лъгали, които, намѣсто евангелската вѣра, сж му дали църковната. Въ това е главното нещастие на народа и спасението му е само въвъ връщането му къмъ истинското евангелско учение.

— А имало ли е нѣкога въ народа истинската вѣра? — попита единъ отъ селскитѣ младежи.

— Не, азъ мисля, че не, — отговори Толстой; — имало е само малки островчета въ морето отъ хора, които сж изпълнявали учението на Христа. Напримѣръ, въ XV вѣкъ Хелчицки съ своитѣ последователи (вий не знаете ли неговата книга *Мрежа на вѣрата?*); тѣ сж живѣли истински християнски, въ община. И сега има мнозина, които се мжчатъ да се остановятъ християнскитѣ отношения между хората. Къмъ такъвъ животъ има стремежъ и у будиститѣ и у китайцитѣ. Толкова много разпространеното учение на Буда е почти сжщото, каквото е и християнството. Ако то се отличава по нѣщо отъ християнството, то е само въ това, че будиститѣ считатъ, какво хората могатъ да достигатъ чистота само въ старостъ и отиватъ въ гората да се спасяватъ духомъ. А християнското учение учи, какъ всички хора да живѣятъ благъ животъ, да бждатъ щастливи. Основата на учението и въ будизма и въ християнството е една и сжща: любовъ къмъ ближния и чистота въ живота.

Настана мълчание, което наруши Толстой, като се обърна към селянитѣ съ въпроса:

— Какъ мислите вий за сегашното положение въ Русия, за това, което ний наричаме революция? Очаквате ли вий отъ нея успѣхъ, подобрене на положението на народа и, ако очаквате, какво подобрене очаквате?

Тѣ не отговориха изведнажъ. По-после единъ отъ тѣхъ каза:

— Нашитѣ погледи сж на революцията и ний чакаме отъ нея успѣхъ и подобрения. Тя е единичниятъ изходъ. Поне азъ така мисля.

Толстой възрази, че „орждието на революцията е насилието, което е и орждието на властта“, а момъкътъ каза:

— Клинтъ се избива съ клинъ.

— Клинтъ съ клинъ се избива, — каза Толстой. — Но въ тази работа такъвъ начинъ на действие е обратенъ — усилва повече това, противъ което се боримъ. По този начинъ революционеритѣ нѣма да сполучатъ въ своитѣ цели, а само въ тази борба ще направятъ много грѣхове и много нещастия. Изходътъ е само единъ: въ християнството. Сжщото мисля и за властта: че тя нѣма да унищожи революцията съ насилие.

— Но правителството не признава никакъвъ грѣхъ, — забеляза единъ отъ младежитѣ.

— Правителството е най-виновно, — съгласи се Толстой, — защото то приучва хората къмъ това, че убийството е възможно, а щомъ убийството е възможно, то и васъ могатъ да убиятъ. И учителитѣ не сж добри и ученицитѣ напразно сж се поддали на това учение.

— Животътъ учи хората, а не учителитѣ, — възрази първиятъ революционно настроенъ мо-

момъкъ. — Условията на живота заставятъ [човѣка да вземе револверъ и да убие.

— Не, — възрази Толстой, — хората живѣятъ наедно, и се учатъ непремѣнно отъ най-добритѣ, най-мъдритѣ хора, които сж живѣли и сж ни оставили своитѣ поуčenja, и ний можемъ да се ползуваме отъ тѣхъ. А това, което вие наричате животъ, то е животински животъ, а не човѣшки — разуменъ.

— Народътъ по-скоро ще приеме революционната пропаганда, — продължи сжщиятъ момъкъ и каза иронически: — Ако азъ имахъ пари, щѣхъ да бъда вашъ последователъ.

Азъ не виждахъ лицето на Толстоя, но ми се стори, че върху него имаше изразътъ на скръбта. Обаче той се сдържа и, като помълча малко, каза съвършено спокойно:

— Напротивъ въ евангелието е казано обратното: блажени сж беднитѣ, а богатитѣ сж нещастни.

— Това е стара пѣсенъ! — извика разпалено момъкътъ. — Поповетѣ отдавна ни пѣятъ това. Ний погинахме въ бедността и въ невежеството. Въ бедността се крие невежеството.

— Не, — отговори Толстой, — това е лъжливъ възгледъ, че богатството може да даде образование. Напротивъ, навсекжде между богатитѣ има невежество, а между по-беднитѣ хора азъ по-скоро виждамъ образование. Защо богатството да дава образование? Богатството може да даде вино и разни удоволствия, които повече замъгляватъ хората.

— За голѣмо богатство не бива да се говори — възрази други младежъ, — а само за такова, което да стига за издържката на семейството. Иначе нѣма време да се мисли за доброто.

— Не, — възрази Толстой, — азъ мисля, че материално всички трѣбва да живѣятъ еднакво: единъ човѣкъ не може да стане материално пощастливъ отъ други. Азъ вѣрвамъ въ това, защото вѣрвамъ въ Бога и въ Неговата справедливостъ. Ако е боленъ човѣкъ, той ще помисли повече за душата си; ако е беденъ — сжщс; а богатиятъ човѣкъ изпитва повече съблазни... Азъ мисля, че никакъ не може да се възбуди у друго религиозното разбиране на живота. Не може да се възвъзбуди, защото то само възниква въ душата на човѣка или не възниква. А додето нѣма религиозенъ възгледъ, мѣрката е една — материална: добро е това, което дава повече богатство.

— Вий все за душата пишете и говорите, Левъ Николаевичъ, а покажете ни я, докажете нейното сжществуване, — каза единъ отъ работниците.

— Хмъ... Нима може да се докаже на детето че има въздухъ, — отговори Толстой. — То не го вижда, не го усѣща. За него той не сжществува. Но безъ да се гледа на това, детето живѣе само съ него, съ този въздухъ. Сжщо е и духътъ на човѣка. Него могатъ да го отричатъ всички учени материалисти, но тѣ, все пакъ живѣятъ само съ този духъ.

Единъ отъ събеседниците попита:

— Какъ можемъ да възбудимъ въ себе си религиозно чувство?

— То не може да се възбужда, нужно е само да се отстрани всичко онова, което му прѣчи, защото въвъ васъ, както и въ менъ, както и въвъ всѣки злодей живѣе Богъ. Срещнете се съ човѣкъ, вий можете да се отнесете съ него любовно, ласкаво, а можете да се отнесете и грубо. После,

къмъ себе си, вий можете да изядете излишно, можете и да не изядете, можете да помогнете или да не помогнете, да искате помощъ отъ другиго. Всички тѣзи постъпки освобождаватъ или заглушватъ религиозното чувство.

— Азъ искамъ да ви попитамъ още едно нѣщо, Левъ Николаевичъ.

— Какво?

Вий все казвате, че не трѣбва да се домогваме до външни преобразования, че не е въ това сжщността. А споредъ мене, ако има свобода у насъ, навсѣкжде ще се отворятъ училища, както задграница, и народътъ, като ги посещава, ще стане по-образованъ. Тогава и цивилизацията ще си пробие пътъ въ нашия народъ.

Толстой отговори:

— Вий се стремите все къмъ образованието, искате да ви отворятъ навсѣкжде училища. А споредъ мене, въ това е именно вашето щастие, че тѣхъ ги нѣма. Вий сега нѣмате знание и затова скърбите за него. Това е добро. Но затова пъкъ вий сте свободни отъ лъжливитѣ църковни и научни „знания“, които ще ви присаждатъ насила въ училищата. А после, за да се докопате до истинското знание, което дава и радостъ, и свобода, ще трѣбва да избивате отъ себе си тѣзи лъжливи знания. А това не е тѣй леко.

А що се отнася до цивилизацията, азъ се очудвамъ, че тѣй силно се увличатъ отъ нея. Машини, желѣзници, телефони, телеграфи... Е че какво? Треноветѣ летятъ съ бързина 200 километра въ часъ. А ще дойде време, когато хората ще се чудятъ: кжде сж бързали тѣй хората, та сж пжтували съ такава бързина отъ мѣсто на мѣсто по земята?

VII.

Веднажъ на чай у Левъ Николаевичъ дойде разговоръ за спиритизъма.

— Азъ не разбирамъ, защо сме длъжни ние тъй самоувѣрено да отричаме това, което не подлежи на нашето прямо наблюдение, — почна, като се горещѣше, М. В. Булигинъ, който се отнасяше донейде благосклонно къмъ спиритизъма.

— Нали, азъ мисля, вие нѣма да отричате, че сжществува не само това, което ние знаемъ; не трѣбва да се забравя, че ние познаваме външния миръ при помощта на нѣкакви си петъ жалки апарата... Азъ съмъ увѣренъ, че сжществува такова, което ние не знаемъ и никога, може би, не ще узнаемъ. Вие знаете, че движението на ефира ние възприемаме като звукъ, свѣтлина или топлина. Но ние още знаемъ, че има и такива неговии движения — повече или по-малко опредѣлени билиони въ секундата, които ние не можемъ да възприемемъ. А, безъ да се гледа това, тѣ, все пакъ, сжществуваатъ. Веднажъ, помня, азъ се разхождахъ въ Засѣка. Тамъ има грамаденъ, величавъ джбъ. Азъ приседнахъ около ствола му, извадихъ отъ джеба си Евангелието и почнахъ да чета. Думитъ на Христа при тая обстановка ми подеиствуваха особено силно. Азъ затворихъ книгата и се замислихъ. После съвсемъ неочаквано ми дойде въ главата странната мисль: „а знае ли тоя джбъ великитъ евангелски слова?“ Азъ самъ се усмигнахъ на въпроса си и си казахъ: „той не само не знае тия слова, но той, навѣрно, не знае и самия менъ. Той живѣе, кой знае колко столѣтия вече, около него гъмжи животъ, колко човѣшки поколения той е срѣщалъ въ живота и изпращалъ

после въ гроба; кой знае колко хора, както азъ сега, сж отдъхвали и мечтали подъ могъщата му сѣнка, и той не знае всичко това“.

Не сме ли сжщото и ние относително нѣкои въпроси? И можемъ ли ние да се отнасяме отрицателно къмъ такова явление, като спиритизма, което се опитва да ни открие това, което ние не знаемъ?

Левъ Николаевичъ се усмихна.

— Вие, разбира се, сте прави, — каза той. Ние не сме тѣй съвършени, та да знаемъ всичко това, което е вънъ отъ насъ.

Но отъ това, че джбътъ не знае евангелскитѣ истини, не следва още това, че ние имаме право да предполагаме най-несъобразни, най-невѣроятни нѣща и да вѣрваме въ тѣхната възможность само затова, че ние не притежаваме способността да ги провѣримъ съ своитѣ физически апарати.

Азъ разбирамъ желанието на човѣка да вѣрва въ своето безсмъртие. Това менъ ми се струва е основното свойство на човѣшката душа. То е неинъ инстинктъ... Единъ, както тсва често се случва у хора отъ народа, прави добро дѣло — сади плодни дрѣвчета, плодетѣ на които, може би, не ще дочака, — само отъ желанието на увѣковѣчи себе си; следъ смъртъта му хората дълго ще говорятъ за него.

Другъ иска да обезсмърти себе си съ нѣкакъвъ подвигъ или съ служене на хората чрезъ наука, искусство. Но всичко това е такова безсмъртие, днитѣ на което сж прочетени. Изведнажъ да се случи да починатъ всички тия, въ които ти си пренесълъ себе си, или, да кажемъ, падне на земята комета и... край на всичко и въ това число и на твоето безсмъртие. Не, въ човѣка има нѣщо много по-безсмъртно, нѣщо такова, което не могатъ

да унищожатъ никакви комети. И това не сж предположения, това е най-несъмненото наше знание ..

Но въ каква форма ще се излѣе тая наша безсмъртностъ, ще сжществуваме ли ние и следъ смъртта, като личности, или пъкъ ще изгубимъ следъ нея веднага своето лично съзнание – всичко това е неизвестно и не може да бжде известно... та то е и неинтересно... Спиртизмътъ пъкъ ни увѣрява, че това е фактъ.

И въ това е неговата грѣшка.

Левъ Николаевичъ говорѣше съ въодушевление, като крачеше назадъ и напредъ по голѣмата гостна и бѣ пхналъ ржцетѣ сивъ пояса. Лицето му бѣ сериозно, крачкитѣ твърди.

Следъ нѣколко месеца азъ получихъ въ България писмо отъ Левъ Николаевича, въ което той пишеше:

„Вие ме питате за теософията. Менъ самия ме е интересувало това учение, но, за съжаление, то допуца чудесното; а най-малкото допуцане на чудесното вече лишава религията отъ тая простота и ясностъ, които сж свойствени на истинското отношение къмъ Бога и ближния. И затова, въ това учение има, може би, много твърде-добро, както и въ ученията на мистицитѣ, както даже и въ спиритизма, но трѣбва да се предпазваме отъ него. Главното е, мисля, че тия хора, на които е нужно чудесното, не разбиратъ още напълно истинското, простото християнско учение“.

* * *

Бѣхме долу въ стаята на Душанъ Петровичъ. Тамъ ние обикновено правѣме „неофициалнитѣ“ визити на Л. Н., като желаехме да се избавимъ отъ присѣтствието на домашнитѣ и тѣхъ да избавимъ

отъ своето. Тоя пжтъ П. Картушинъ дойде да се прости съ Л. Н.

— Но, какво ще кажете вие? — попита ласкаво Л. Н., като съдаше на кревата.

— Ето, менъ все се струва, че вие не ме разбирате и затова не давате отговоръ на моя въпросъ.

— На какъвъ?

— Азъ мисля, че трѣбва да има такива условия, изпълнението на които би помагало на духовния растежъ на човѣка.

— Такива условия нѣма. Всичко помага.

— А какъ: мълчанието, съсрѣдоточаването, общението съ добри, по-силни хора?

— Всичко, всичко помага. Защо искусствено да се стремимъ къмъ това. Ние сами неизбѣжно дохождаме до това, което е въ сжщностъ нужно намъ. И тогава намъ помагатъ и съсрѣдоточаването, и книгитѣ, и приятелитѣ. Ето, ние съ васъ сме близки и вие дойдохте отъ хиляди версти при менъ. И добре е. А ето, моя синъ Андрей дойде при менъ отъ Тула и сега пѣе тамъ въ двора цигански пѣсни и не знае и не разбира тая близостъ, която ни свързва съ васъ и ни дава радостъ.

Картушинъ запита още за молитвата.

— Молитвата, — каза Л. Н., — е усилване на мислитѣ. Ето защо тя е нужна всѣкога и на всички. Срѣдства пъкъ за усилване на мислитѣ има най-разнообразни. Толкова, колкото и вѣрващи. Единъ се моли на идолъ, на икона, другъ въ тишината издига себе си, трети — като чете мислитѣ на нѣкой мждрецъ, четвърти — като слуша думитѣ на другъ.

Молитвата е нужна до това врѣме, докато има слабостъ. Като мине слабостъта, и необходимостъта отъ молитва минава.

VIII

— Знаете ли? — каза веднажъ Л. Н., — днесъ четохъ въ „Мисли на мждритѣ хора“ удивителна мисль на Маркъ Аврелия! Искате ли да ви я прочета?

Той бързо отиде въ кабинета си, взе отъ тамъ книжката и почна да ни чете отъ Маркъ Аврелия за прекрасното свойство на човѣка да обича даже и тия, които сж противъ него, защото любовта израства отъ расждението, че всички ние сме братя и че само човѣкъ самъ може да позрѣди душата си. . .

— Помислете си, — каза Л. Н., като цѣлъ се оживи, — това е писалъ римскиятъ императоръ — езичникъ! Удивително. И въ сждото това врѣме около него, въ Римъ, сж живѣли хиляди християни, изповѣдващи въ своя животъ сждата тая любовъ и сждото всепращение, което и той. И той не е знаелъ това.

Не стига това: — той е билъ убеденъ, че тия хора сж негови врагове. И той е давалъ съгласието си за тѣхното преследване! Съ такива мисли! . . . Непонятно. . . Въ последно време Маркъ Аврелий ме много интересува. Азъ четохъ биографията му въ енциклопедическия речникъ, но тамъ не намѣрихъ това, което търсѣхъ. Менъ се искаше да узная за духовния му животъ. Но тамъ се разказва само за външния му животъ.

И, като помълча, Л. Н. прибави:

— Виждате ли, въ Маркъ Аврелий азъ виждамъ себе си и всичкитѣ насъ, ако щете. Като четемъ мислитѣ му и знаемъ положението му, ние не можемъ да не се удивляваме на това, каква пропастъ лежи между неговото съзнание и неговия животъ. И за много той не е повече отъ лицемѣръ.

Но азъ не мисля тъй. . . И ние сами често не забелязваме пропастъта която лежи между нашето съзнание и нашия животъ. А ще мѣнатъ стотина, хиляди години. . . и хората ще се удивляватъ и нѣма да разбератъ, какъ сме могли ние, съ нашето съзнание, да правимъ това, съ което е билъ изпълненъ живота ни. . . Сжщо тъй, както и ние сега се чудимъ на това, какъ е могълъ Маркъ Аврелий, съ такова високо съзнание, да прави това, което той е правѣлъ. . .

* * *

Заговориха другъ пжтъ за Конфуция.

— Менъ той не ми се харесва, — каза Л. Н. — Мждрецъ, мждрецъ, а все за властъта се домогвалъ. И когато станалъ пръвъ министъръ у нѣкакъвъ си князь, вече по най-спокоенъ начинъ сѣкълъ главитѣ на своитѣ поданници — китайтеѣ.

Азъ винаги сравнявамъ Конфуция съ нашия Меншиковъ. Само че Меншиковъ е много по-талантливъ отъ него.

* * *

Въ вестницитѣ прочетохме за самоубийството на П. А. Б. — близъкъ приятель на Л. Н. Като не желаехме да вълнуваме преждевременно Л. Н., ние скрихме това известие отъ него. Но той все пакъ узна.

— Азъ не вѣрвамъ на това, — каза той.

— Б. е религиозенъ човѣкъ и не може да убие себе си.

Л. Н., се оказа правъ. Ние се научихме после, че Б. е живъ.

* * *

Дойде Г. Рябовъ отъ Самарската губерния и ни разказваше за А. Добролюбовъ и добролюбовцитѣ.

Като се разговарялъ съ Рябовъ, Добролюбовъ казалъ, че той дълбоко се различава отъ Л. Н. по своето разбиране. Че, тогава, когато Л. Н. поставя въ основата на познаването разума на човѣка, той, Добролюбовъ, знае, че ние сме надарени съ повисша познвателна способностъ — съ духовно озарение.

— Азъ не очаквахъ това отъ Добролюбовъ, — каза Л. Н. — Защо да оказва въ какво е разликата? Трѣбва да търсимъ, въ какво се сходяме съ другитѣ хора, и да се съединяваме съ тѣхъ въ това общо — единно.

IX.

Бѣше хубавъ, топълъ юлски день. Отъ Ясна-Поляна дойде Х. Абрикосовъ и каза, че Л. Н. се кани да дойде днесъ при насъ пѣшкомъ.

Значи Л. Н. се чувствува много добръ, ако се е решилъ на тая 10-верстова разходка.

Вече е 2 часа. Не ни се чака. Искане се да видимъ Л. Н. Презъ всичкото време нѣкой отъ насъ се изкачва на балкона да погледа, не се ли вижда Л. Н.

Най-после, далечъ отъ старинната брѣзова алея се показа неговата бѣла фигура. Той бѣ въ ботуши, въ бѣла рубашка и бѣла японска шапка. На рамената му бѣ мѣтната горната рубашка. Всички ние се много зарадвахме.

Съ насъ Л. Н. престоя не повече отъ часъ и взе вече да се кани обратно. Чертковъ предложи да впрегне коня и да го откара до Ясна-Поляна.

— Не, не трѣбва. Азъ и тъй ще достигна.

Но когато А. К. му предложи азъ да ида да го придружа, Л. Н. не се възпротиви. Преди тръгването Л. Н. отиде съ Николски въ една стая, за да поговори съ него. На тоя младъ човѣкъ предстоеше наскоро военна служба и затова той искаше да поговори съ Л. Н.

Следъ четвъртъ часъ тѣ излѣзоха. Л. Н. бѣ развълнуванъ. Вижда се разговорътъ е билъ интересенъ.

Въ сщщото време Чертковъ приготви на двора фотографическия си апаратъ, като искаше да снее отъ Л. Н. портретъ. Но когато той го помоли да му позира, Л. Н., който почти всѣкога мирно се съгласяваше, тоя пжтъ не поиска. Той навжси вежди и не можа да скрее неприятното си чувство.

— Тамъ интересенъ, важенъ разговоръ, който се касае до живота на човѣка, а тукъ съ глупости се занимаватъ, — каза той раздражено. Но като се подаде на молбитъ на В. Г., той отиде да постои. Вижда се, като укроти себе си, той се пошегува надъ Чертковъ.

— Той все стреля! Но азъ ще му отмъстя. Ще взема нѣкаква машина и, когато той почне да стреля, ще го полѣя съ вода!

И се засмѣ весело.

Тръгнахме. Л. Н. вървѣше съ дребни, бавни крачки. Почти изъ цѣлия пжтъ мълчяхме. Не ми се искаше да откъсвамъ Л. Н. отъ мислитъ му.

Само на срѣдъ пжтя азъ попитахъ:

— Левъ Николаевичъ, какво е мнението ви за Наживинъ?

— Струва ми се, че не може да се изобрази въ художествени форми християнското мировъзрение. Излиза неестествено. Отъ това най-главно страда Наживинъ.

— А нали вие въ „Что такое искусство“ сте писали, че всичко, което предава сжщинскитѣ преживѣвания на човѣка, всичко това е произведение на истинското искусство. А нима не могатъ да се изразятъ преживѣванията на човѣкъ, който има християнско мировѣзрение?

— Да, да . . .

Мълчание. Л. Николаевичъ не обичаше да спори. Сетне азъ попитахъ:

— А какъ се отнасяте къмъ Достоевски?

— Достоевски ми е близъкъ, той е отъ всички руски художници единствения, когото азъ всѣкога съмъ ценилъ и ценя . . . Жалко, че е писалъ тъй разтегнато, съ излишни подробности. Макаръ че казватъ, той се намиралъ въ много трудни обстоятелства и затова е писалъ много непреработено.

* * *

Сжщата вечеръ дойде въ Ясна-Поляна М. В. Булигинъ.

Следъ вечеря М. В. почна да разкава за тия недоразумения, които изникватъ между него и селянитѣ.

— Моята земя обгръща отъ три страни тѣхната земя. Тѣ иматъ малко гора. И ето, волно или неволно, тѣ унищожаватъ посѣвитѣ ми, сѣкатъ моята гора. Като знамъ, че нѣматъ достатъчно земя и тѣхната бедность, азъ не мога да ги осждамъ. Но не мога да оставя и така работата. И ето, трѣбва да правя скандалъ, за да запазя себе си.

Когато азъ се премѣстихъ отъ града въ село, струваше ми се, че съмъ близко до разрешението въпроса на живота си. Че моятъ животъ ще бжде опредѣленъ, радостенъ, безъ компромиси. А ето,

отъ това време минаха повече отъ 20 години, и азъ съ прискърбие виждамъ, че това не се случи, че въ моя животъ все сж пакъ толкова противоречия. компромиси.

Левъ Николаевичъ:

— Ето това е и хубаво. Трѣбва всѣкога да виждаме своето оставане назадъ и да се движимъ напредъ. А пъкъ какво би било, ако вие се успокоехте и не виждахте противоречията, които сжществуватъ между вашия външенъ животъ и вашитѣ вжтрешни стремления, вашето мировъзрение?

— Пълно замръзване.

X

Между Ясна-Поляна и Ясенски се намира не голѣмо, доста красиво селце Телятинки. Отъ него до Ясна-Поляна нѣма повече отъ 1¹/₂ верста. Тамъ въ Телятинки, живѣеше едномишленикъ и приятель на Толстоя, известниятъ музикантъ А. Б. Голденвайзеръ. Азъ го много обичахъ и изпитвахъ къмъ него чувство на душевна близость. Г. бѣ почти всѣки день у Левъ Николаевича и свирѣше често на рояла. Особено обичаше и ценѣше неговата музика самъ Л. Н.

— Ахъ, какъ е прекрасно това, какъ е прекрасно това! — възкликваше той.

Веднажъ Левъ Николаевичъ даже заплака отъ възторгъ . . .

* * *

Азъ ходѣхъ често у А. Б. Веднажъ тамъ ме завари Л. Н., който отиваше въ Ясенки.

— Левъ Николаевичъ, — помолихъ азъ — искате ли да ви придружа до Ясенки?

— Че какво, добре, — усмихна се той. — Само че вие нѣма да можете да ходите съ коня.

— Не, азъ ще тичамъ заедно съ него.

И ние се отпавихме.

— Знаете ли, — наруши мълчанието Л. Н. — отзарана се събудихъ много рано и, лежейки, мислѣхъ за „Кругъ чтенія“. (По това време, презъ августъ, Л. Н. работѣше надъ второто издание на своя зашежитителенъ трудъ „Кругъ чтенія“). И изведнажъ ми дойде мисълта — да напиша не тѣй, както по-рано. По-рано всѣки день нѣмаше почти никаква пряма връзка съ предидущия. Сега пъкъ азъ тѣй ще наредя днитѣ, та всѣки день да е посвѣтенъ на известна основа отъ моето мировъзрѣние, а нѣколко дни — азъ ги преброихъ около 22¹⁾ — цѣлия кръгъ на моето мирозъзерцание. Тѣй, струва ми се, ще бжде по-ценно. Сега азъ съмъ тѣй увлѣченъ отъ тая работа и тѣй нуждна ми се струва тя, че въ менъ има само едно желание, една молба къмъ Бога, — да не ме повика той по рано отъ свършването ѝ . . .

— Такова желание, — казахъ азъ, — не е голѣмъ грѣхъ. И менъ се струва, че „Кругъ чтенія“ е най-ценната ви работа. Ние вече я печатимъ у насъ въ България.

И азъ разказахъ на Левъ Николаевича за преводача — за младия богатъ човѣкъ оставилъ семейство, богатство, университетъ и безъ да гледа на своето крехко здраве, работящъ заедно съ насъ въ нашата община.

На тоя юноша предстоше отказъ отъ военна служба, но тая перспектива го радваше. Той намисли радостъ и щастие въ затвора, като виждаше въ това необходимото условие за своя духовенъ растежъ.

---

¹⁾ После тия стдѣли достигнаха числото 30 — днитѣ на всѣки месецъ.
Х. Д.

— Азъ, — казваше той весело, — ще помоля тогава „началството“ само за едно: да ми позволи то да взема съ себе си „Кругъ чтенія“, а после... нека ме задържи макаръ хиляди години въ своитѣ затвори.

Когато разказахъ това, Л. Н. навжси вежди, и лицето му стана печално.

— Както и да е тежко да мисля за тия юноши, които, подчинявайки се на гласа на своята чиста душа, а не на желанята на началството, се излагатъ на най-ужасни изпитания — азъ все пакъ съмъ наклоненъ да мисля, че само въ тия тежки условия и растатъ и крепнатъ духовно тия мили юноши¹⁾. Азъ зная много, които казватъ, че сж заякнали духовно и сж намѣрили своето сжщинско благо именно въ такива положения. Това, увѣренъ съмъ, ще се покаже непонятно на мнозина. Но това е тѣй. Да . . . това именно е тѣй . . . Когато го-

¹⁾ Следъ две години, като съобщихъ на Левъ Николаевича за отказа на другъ мой приятель, азъ получихъ отъ него следното писмо:

„Благодаря, милий Досевъ, за съобщенията и писмата и думитѣ на М. Попова. Азъ му отговарямъ. Преведете и му изпратете. Пари съ радостъ ще изпратя. Пишете — де. Съ всички сили се старая, но не мога да се удържа отъ предугаждането на това, което ще бжде и, азъ мисля, скоро, вследствие това пробуждане на свободното отъ суевѣрие религиозно християнско разбиране на живота, което все повече и повече обхваща не нашитѣ лъжливи братя, а народа. На менъ е леко да се удържа отъ такова предугаждане, защото въ всѣки случай, азъ не виждамъ външни промѣни. Важно е само духовното движение, а таксва духовно просвѣтление у единъ човѣкъ е пс-важно . . .“

воятъ за християнството, за неговото приложение въ живота — всички мислятъ, че отъ това ще бждатъ само едни страдания. „Като те удари нѣкой по едната страна, ти си обърни къмъ него и другата“, — „Не се противи на злото“ — отъ това може да има само страдания. Тѣй се струва това на повърхностнитѣ хора, не виждащи дълбокия смисълъ на тия думи. Нали въ тия заповѣди е ключа за разбирането християнството. Нали въ тѣхъ, като въ медала има две лица, зарадъ страданията — висше благо . . . Но хората не знаятъ и не разбиратъ това благо . . .

— Азъ ще ви остава! — изведнажъ викна съ треперящъ гласъ Левъ Николаевичъ.

И коньтъ затича.

Види се Л. Н. искаше да скрие вълнението си . . . Сжщия день вечерьта азъ бѣхъ въ Ясна-Поляна. Тамъ имаше много свѣтъ. Бѣха и Черткови. София Аидреевна бѣ ходила въ Москва и току що се бѣ върнала.

Срѣдъ общия разговоръ тя се обърна къмъ Левъ Николаевичъ:

— Знаешъ, Левъ, директорътъ на историческия музей бѣ много любезенъ къмъ мене и съ готовность отдѣли за твоитѣ книжа особена стая.

Левъ Николаевичъ се измѣни въ лицето. Цѣлъ червенъ, съ спазми въ гласа, той каза, почти вирайки, и едвамъ сдържайки сълзитѣ си:

— Какво правишъ ти съ менъ?!

— Какво, какво правя, — почна бързо да говори С. А., като ни най-малко не си измѣни ни гласа, ни лицето. — Азъ тамъ отнесохъ ненужд-

нитѣ ти книжа: стари дневници, черновки отъ „Война и миръ“ и други. Нали тѣ не ти сж нуждни, а тамъ ще бждатъ въ безопасностъ: тукъ може да да се случи пожаръ, тѣ ще изгорятъ . . .

Но Л. Н. вече мълчеше.

Той се борѣше съ себе си . . .

1908 год.

I.

Смъртта на Д. Г. Жечковъ, който главно водеше издателскитѣ работи на „Възраждане“, извика връщането ми въ България.

Азъ оставяхъ Ясна-Поляна, оставяхъ новитѣ, милитѣ другари, отивахъ си отъ тогава, който ме подигаше, като ми освѣтяваше въпроситѣ на живота. И не знаехъ дали ще се случи още веднажъ да бжда въ тѣзи краища, още веднажъ да видя всички, да слушамъ Л. Н. Но работитѣ на „Възраждане“ ми бѣха толкова близки и важни, че азъ съ радостъ отивахъ да отдамъ силитѣ си.

Изново закипѣ въ малката редакционна стаичка работата, изново засновахме изъ България, разнасяйки по всички кжтища вестъта за новото разбиране на живота.

Презъ всичкото това време, въ най-кипящата работа азъ живѣехъ съ възпоминанията за Ясна-Поляна. Образътъ и думитѣ на Л. Н. изпъкваха въ паметъта ми съ поразителна яркостъ. Азъ не изпитвахъ разлжката съ него. Въ минути на уединение и тишина предъ мене заставаше неговиятъ духовенъ обликъ, неговитѣ мисли и стремления и азъ чувствувахъ какъ този обликъ извикваше въ мене нови сили и надежди.

Наближаваха вече августови дни, дни на юбилея на Толстоя. Азъ печатахъ него време юбилей-

ния номеръ на „Възраждане“, посветенъ на Л. Н. Въ този номеръ бѣха помѣстени неговата биография, възпоминания за него, статия за неговото влияние въ България, неговата знаменита статия „Не мога да мълча“ и др.

Азъ живѣехъ тогава само съ мисли за този, който ми помогна да намѣря своята свѣтлина и своя пжть. И за голѣма моя радостъ получихъ писмо отъ В. Г. Черткова, съ което той ме викаше за да имъ помагамъ въ работитѣ. Азъ това и чакахъ. И още на другия день оставихъ върху моитѣ другари всичката работа и потеглихъ на пжть. Азъ знаехъ, че Л. Н. е боленъ, че той често бива на умираше. И ми се искаше да го заваря, да го видя и чуя още веднажъ.

Въ Ясна и Овсяника, дето жвѣеха Черткови тогава временно, се чувствувахе приближаването на 28 августъ. Посетителитѣ се увеличаваха и пощата нарастваше всѣки день.

Узналъ за пристигането ми, Л. Н. пожела да ме види. На 23. потеглихме съ Черткова при него.

Пакъ се мѣркатъ познатитѣ изгледи на мрачната Засѣка и пакъ все сжщитѣ хубави, стройни и красиви борики, все сжщитѣ бледни, замислени брѣзи. Но ето Ясна е близко вече — червенѣятъ се желѣзнитѣ покриви на селскитѣ кжщурки, вижда се и господарскиятъ домъ и градина. Буйниятъ, силенъ конь на Черткови ни носи покрай познатитѣ кулички и, безъ да намалява хода, коньтъ спрѣ само когато стигнахме предъ вратата.

Изпълваше ме особено чувство на умиление, възторгъ и радостъ. И заедно съ това, азъ се боехъ да не измжча стареца; азъ знаехъ, че преди два дена той е ималъ смъртенъ припадъкъ и едва се оправиль отъ него.

Ний влѣзохме въ кабинета му. Сжщата позната обстановка: портретитѣ по стенитѣ, масата съсъ сжщитѣ принадлежности, етажеркитѣ съ книгитѣ, шкафоветѣ съ статуитѣ и старинниятъ коженъ диванъ, на който, казватъ, се е родилъ Л. Н. На този диванъ той обичаше да си отпочива следъ своитѣ занятия.

Л. Н. седѣше въ креслото. До него имаше подвижна маса, а на нея томъ отъ Ницше на нѣмски. Азъ поздравихъ. Той се наведе и се цѣлунахме. Покани ме да седна. Азъ се уплашихъ отъ неговата слабостъ. На лицето му имаше такива вглѣбини, каквито не е имало по-рано. Очитѣ бѣха хлѣтнали дълбоко и бѣха по-малки, побледнѣли и потъмнѣли. Той бѣше необикновено ласкавъ, любовенъ. Очитѣ му, движенията му, думитѣ му — всичко бѣше изпълнено съ тази особена мекостъ и топлота, които привличаха сърдцата и умоветѣ на хората, които го познаваха. Тѣзи качества у него се усилваха винаги при боледуване. Болестъта, близостъта до смъртъта очистваше още повече неговата душа и го освѣтяваше. Той цѣлъ пламтѣше и свѣтѣше духовно. Когато го видя, азъ чувствувамъ умиление и възторгъ. На душата ми става свѣтло, радостно, спокойно.

— Много се радвамъ, че ви виждамъ, — каза той съ тихъ, ласкавъ гласъ.

— А какъ живѣете вий, Л. Н., какъ се чувствувате?

— Азъ все слабѣя и слабѣя. Чувствувамъ, че си отивамъ. Близостъта на смъртъта ме радва. Като че ме викатъ дома! И интересно, и радостно.

Въ помжтенитѣ му очи свѣтна огнецъ на радостъ и ласка.

— Тази болестъ ми даде твърде много. За штата е хубаво, кога се боледува.

Л. Н. ме попита за българските другари и се радваше, слушайки за духовния растеж у нѣкои отъ тѣхъ. Азъ сподѣлихъ съ него впечатления си отъ посещението на българските назарени. Л. Н. следѣше съ интересъ разказването ми и разпитваше подробно за живота имъ, съ какво се занимаватъ, какъ работятъ, отличаватъ ли се отъ околнитѣ православни, какъ се отнася къмъ тѣхъ народътъ, правителството, църквата. Когато му казахъ, че тѣ не четатъ и не признаватъ други книги освенъ евангелието съ библията, считайки, че всичката мъдростъ се намира въ тѣхъ, Л. Н. се огорчи силно.

— Ахъ, колко е ужасно, когато хората приематъ нѣкоя книга за авторитетъ, макаръ тази книга и да е квинтъ-есенцията на човѣшката мъдростъ. Разбира се, ний можемъ да се ползуваме отъ тѣхъ и сме длѣжни да се ползуваме, но все пакъ, даже мѣничкото детенце, и то трѣбва да се вслушва повече въвъ вътрешния си божески гласъ, отколкото въ нѣкоя книга, която и да е тя.

Силно се трогна Л. Н. отъ разказа ми за духовната сила на назаренитѣ — мъченици. За отказъ отъ военната служба тѣ отиваха въ затворъ за дълги години. Азъ видѣхъ единъ назаренинъ, прекаралъ въ дисциплинарната рота 12 години, 4 отъ които е прекаралъ въ карцеръ на хлѣбъ и вода. И излѣзълъ здравъ и бодъръ и духомъ и тѣломъ. Той ми каза, че за вѣрата си е готовъ още толкова да страда.

— Колко е трогателно това! — каза Л. Н. съ треперящъ гласъ. — Азъ винаги помня разказа за майката — назаренка, която отишла въ затвора да види сина си, затворенъ за отказъ отъ военна служба; другитѣ ѝ двама сина сжщо били затво-

рени другаде за сжшото. Като видѣла презъ рещетката лицето на любимия си синъ, тя могла да каже само това: „недей да вземашъ пушка“.

Гласътъ на Л. Н. се задави. Следъ като задържа сълзитѣ си на умиление, той каза:

— Каква сила!

Като забелязахъ умората на Л. Н. азъ станехъ, простихъ се съ него и, по български обичай, цѣлунахъ ржката му, съ пожелание за оздравяване.

* * *

Скоро дойде и 28. августъ. Малко дошли имаше, защото всички знаеха за лошото състояние на Л. Н. и не искаха да го безпокоятъ. Вестниците бѣха изпълнени съ статии за него. Но въ деня на юбилея се случи това, което никой не очакваше. Отъ всички краища на Русия, отъ градове и села, отъ затвори и каторги, отъ казарми и дисциплинарни роти се посипаха писма и телеграми, въ които обновенитѣ хора отдаваха благодарностъ на учителя за свѣтлината, която той имъ е далъ. Но тѣзи вести идѣха не само отъ Русия — отъ цѣлото земно кълбо идваха писма, адреси, телеграми, все съсь сжщото съдържание на любовъ, благодарностъ и възхваление. Тѣхъ ги донасяха съ хиляди, и всички бѣха такива хубави, трогателни. Върху Ясна-Поляна налетѣ отъ цѣлия свѣтъ такава грамадна вълна любовъ и признателностъ, че всички ний бѣхме като опиянени. Умиление и радостъ изпълняха душитѣ. Ний бѣхме зрители на изгрѣването на велика зора. Човѣчеството, неговата най добра часть, принасяше благодарностъ на умирация учитель за подържката, която той му оказа въ неговото израстване, въ неговата духовна работа. Гусевъ и други близки четѣха и денемъ и нощемъ полученото, като избираха за Л. Н. най-доброто.

Л. Н. се съживи. Той стана по-бодъръ, изправи се и цѣлъ сияеше отъ любовта, която чувствуваше въ всичко ставаше около му. Той казваше, че за него нѣма по-голѣма радостъ отъ това, да чувствува любовта на хората, които той тѣй силно обича.

— Азъ зная, че не съмъ заслужилъ тази любовъ, но си позволявамъ да ѝ се радвамъ.

Когато му предложиха да прочете нѣкои отъ писмата и телеграмитѣ, той се отказа.

— Сега не мога, нека си отпочина, успокоя и тогава ще се заема съ това.

Минаха нѣколко дена и той се залови да чете и да отговаря. Тогава ме порази неговата чудна продуктивностъ и работоспособностъ. Писмата му презъ това време бѣха пълни съ дълбоко съдържание, съ силна любовъ къмъ хората и съ съзнание за своята незаслуженостъ.

II

Л. Н. продължаваше да не е добре. Общата слабостъ и изтощение все не го оставяха. — Есень, чудна руска есень. Времето ясно, въздухътъ свежъ, прозраченъ. Свѣтло зеления паркъ на Ясна-Поляна рѣзко се рисува на свѣтлия фонъ на безоблачното небе.

Л. Н. седи на балкона въ креслото си. Около му сме всички негови другари. Говорихме по много въпроси. Зачекнахме и въпроса за изкуството.

— Очудвамъ се, — каза Л. Н. — на пълната безсъдържателностъ на сегашнитѣ, тѣй наричани, декадентски писатели. Нѣкакъвъ-си пиияница Купринъ стои неизмѣримо по-високо отъ всички тѣзи Андреевци и Горкиевци, които не струватъ пукнато петаче. Макарь да съмъ написалъ доста

отдавна книгата *за изкуството*, но и до сега се държа о мислитѣ прокарани тамъ. Изкуството трѣбва да бжде изражение на нашитѣ душевни движения. То предава тѣзи движения на другитѣ хора. Но то, освенъ това, трѣбва да предава само най-значителнитѣ наши душевни движения. А това не е друго нищо, освенъ религия. Ето защо всѣко истинско изкуство трѣбва да бжде въ основата си религиозно. Оттука и тѣсната, неразкъсваема връзка между изкуството и религията. А съвременното изкуство е много далече отъ такава връзка. Нѣма защо да се говори, че съвременнитѣ поети и музиканти могатъ да бждатъ искрени и да изразяватъ истинското и ценното. Напримѣръ мене ми се струва, че Шопенъ изразява именно това „истинско“, религиозното. А Листъ представлява отъ себе си съвсемъ безсѣдържателенъ шумъ, и все пакъ Шопенъ не е още сжщинското изкуство. А ако той ни прави такова силно впечатление, то е благодарение на това, че ний сме извратени и не умѣемъ да отличаваме истинското отъ изкуственото.

Нѣкой каза:

— Не забравяйте, Л. Н., че недостатъкътъ на Шопена и Бетховена е само въ това, че тѣ сж избрали твърде сложна форма за изражение на своитѣ душевни движения, които, въпрѣки това, могатъ да бждатъ най-възвишени и важни.

— Разбира се, разбира се. — съгласи се Л. Н. — Ако Шопенъ действува на насъ така силно, то това е само благодарение, на това, че у него сж се запазили още тѣзи религиозни искрици. А у Листъ нѣма никаква религиозностъ. Ето защо неговата музика ми се струва празенъ шумъ.

III.

Азъ обичахъ, кога дойда въ Ясна, да се ровя въ списанията и книгитѣ, натрупани цѣли купища по масата въ гостната; така често се натъквахъ на нѣщо интересно. Нали презъ Ясна-Поляна преминаваше всичко добро и интересно, което се появяваше не само въ руската, но и въ всесвѣтската литература. Разбира се, интересното за насъ, близкитѣ по възгледъ на Л. Н. хора. И този пжтъ азъ намѣрихъ ремингтоненъ отпечатъкъ на преведени отъ С. Д. Николаевъ Мохамедови мисли не влѣзли въ Корана. Азъ взехъ да ги чета, Л. Н. дойде при мене и погледна презъ рзмото ми, какво чета.

— А, Мохамеда четете? Прекрасни мисли. Четохте ли за молитвата? Моли Бога да му дари бедность. Азъ за пръвъ пжтъ срѣщамъ такава молитва*). Ами четохте ли какъ лѣкарътъ искалъ да убие Мохамеда? — И, като взе ржкописа, Л. Н. прочете:

— Мохамедъ спѣлъ подъ палмата и, като се събудилъ изведнажъ, видѣлъ предъ себе си своя лѣкаръ Дютуръ, съ издигнатъ надъ него мечъ. „Е, Мохамеде, кой ще те спаси сега отъ смъртъта“, извикалъ Дютуръ. — „Богъ“, казалъ Мохамедъ. Дютуръ изпусналъ мечъ, Мохамедъ го грабналъ и извикалъ пкъъ той: „Дютуръ, кой ще те спаси сега отъ смъртъта“? „Никой“, казалъ Дютуръ. „Тогавъ знай, че сжщиятъ Богъ ще те спаси“ — казалъ Мохамедъ, като му подалъ мечъ. И Дютуръ станалъ единъ отъ най-вѣрнитѣ другари на пророка.

*) „О, Господи! Задръжъ ме въ бедността презъ живота ми и ми позволи да умра беденъ“.

— Това е забележително! — каза Л. Н. — Де е твоята опора? Вънъ отъ Бога я нѣма.

Азъ казахъ на Л. Н., че не мога да си обясня единъ фактъ изъ живота на мохамеданскитѣ и християнскитѣ народи. Несъмнено, религията на Христа е по-възвишена и чиста при това и по-раншна отъ мохамеданството. Значи християнскитѣ народи сж били повече време подъ влиянието ѝ, отколкото мохамеданитѣ подъ влиянието на Корана — и при все това, мохамеданскитѣ народи изобщо, при тѣхната низка култура, стоятъ по-високо нравствено въ своя личенъ и общественъ животъ отъ християнскитѣ народи. Съ какво да се обясни това? Може би Христовата религия е била много възвишена и не е давала такива прости правила отъ които да се ръководятъ народнитѣ маси въ своя всѣкидневенъ животъ. Затова тя като да е престояла презъ тѣзи 2000 год. задъ гърба на християнскитѣ народи, безъ да затрогне тѣхното нравствено чувство. А Мохамедъ не е далъ никакви възвишени идеали на своитѣ народи. Но затова пъкъ имъ е далъ правила, споредъ силитѣ имъ, и затова държащи ги на известенъ нравственъ уровень. Слизането по-долу отъ тѣзи опредѣлени нравствени правила се счита отъ мохамеданитѣ голѣмъ грѣхъ.

— Азъ не мисля така, — каза Л. Н., — Мохамеданската религия не е била тѣй възвишена и е искала малко нѣщо отъ вѣрващитѣ. Затова и хората не сж се стремѣли да я изопачаватъ и тя е имала своето благотворно влияние върху вѣрващитѣ въ нея. Съвсемъ друго е било съ християнството. Съ учението си Христосъ преобърналъ цѣлия свѣтъ. Той не оставилъ камъкъ върху камъкъ. Той давалъ неизбѣженъ и задължителенъ пжтъ за преработ-

ване на личния и общественъ животъ. Той давалъ не само възвишени идеали, а посочвалъ и заповѣди, по-долу отъ които не бива да се спущатъ изповѣдващитѣ учението му. Той е далъ основа, върху която трѣбва да застанатъ хората, и е посочилъ пътя на безкрайното съвършенство: „Бъдете съвършени, както Отецъ вашъ небесенъ“.

И тъй като това учение било възвишено и е изисквало отъ хората постоянно движение, а не външни застинали форми на поведение, затова именно било нужно на хората, на които то не било по вкуса, да го извратятъ. И това извратяване е било лесно, защото възвишеното учение на Христа, привличайки народнитѣ маси, не е било ясно за тѣхъ, като ново животоразбиране. Колкото е по-високо едно учение, толкова повечето бива извратявано, за да стане безвредно. И наопъки. Ето защо мохамеданството е било извратено малко, а християнството съвсемъ. И ето защо мохамеданството е подигнало последователитѣ си, а християнството като че ли не ги е и засѣгнало.

* * *

Следъ нѣколко дена азъ наново наминахъ при Л. Н. Това бѣше въ края на августъ. Въ Ясна имаше много народъ.

Единъ отъ моитѣ познати попита Л. Н.:

— Нѣма ли нѣкакви външни срѣдства, които да ни заставятъ, да извикватъ въ насъ религиозенъ ентузиазъмъ, който да ни заставя да отиваме съ радостъ на смъртъ за своитѣ вѣрвания? Мене ми се струва, че простиятъ народъ е по-склоненъ къмъ тоза. Неотавна азъ четохъ за преследванията на бабидитѣ, какъ водѣли одного отъ виднитѣ членове къмъ ешафота, подигравали се съ него и го мжчели. Въ ранитѣ по тѣлото на мжченика пала

читѣ втикли запалени свѣщи. Мжченикътъ вървѣлъ бодро, съ усмивка и проповѣдвалъ на народа своята вѣра. А когато нѣкоя свѣщь паднѣла отъ „свѣтилника“, бабидътъ се навеждалъ, вземалъ я и пакъ я слагалъ въ раната. Когато стигнали на мѣстото на наказанието, той самъ навелъ главата си, усмихнатъ, на палача. И много и много сж отивали и отиватъ радостно на мжченичество. А азъ въпрѣки несъмнеността на вѣрването ми, не чувствувамъ готовностъ къмъ мжченичество. Защо? Защото нѣмамъ ентузиазъмъ. Всичко у мене почива на студения разсѣдъкъ. А сърдцето е изоставено въ бездействие.

Л. Н. каза:

— Тѣ отиватъ съ радостъ, защото сж пълни съ суевѣрия. Колкото повече суевѣрия — толкова повече ентузиазъмъ, колкото повече разумъ — толкова повече спокойствие. И колкото и да е чудно това, азъ предпочитамъ вѣрата върху разума, отъ вѣрата върху пламъцитѣ на суевѣрията. Едната пламва и утихва, а другата гори полека, бавно и неизбежно изгаря и изчиства всичко лжжливо и нечисто.

Разговорътъ премина върху бабидитѣ.

— Да, — каза Л. Н. — Беха-Улла е истински пророкъ, вдѣхновенъ и вдѣхновяващъ. Въ него се чувствува такава сила на вѣрата! Забележително е, че той, израстналъ въ затворения мохамедански свѣтъ на Персия, учи за единството на религиитѣ и проповѣдва обединението на всички вѣри и народи.

— Казватъ, че и синъ му, Абасъ Ефенди, е сжщо така силенъ, дълбокъ и вдѣхновенъ, — намѣсихъ се азъ.

— Не, не, това вече е друго. Въ него всичко е бледно, повтарящо се.

IV.

Много често, като дохождаше при Черткови, Л. Н. ни донасяше писмата на Владимиръ Молочниковъ, който стоеше въ затвора за разпространяване на съчиненията му.

— Какви сж хубави тия писма! — възкликваше Л. Н. . . Дойде синътъ. Билъ въ Лондонъ, Парижъ, Петербургъ. И повече нищо не можа да разкаже, освенъ за времето и за модитѣ. А ето, — Молочниковъ е въ затвора, между четири стени, а почти всѣки день пише такива интересни писма.

* * *

Въвъ време на ядене, следъ чая, Л. Н. разглеждаше „Вестникъ Европы„. По поводъ на юбилея на Владимиръ Соловьевъ, въ списанието бѣ помѣстенъ портрета на писателя. Л. Н. дълго и внимателно го гледà.

— По-напредъ азъ не разбирахъ Соловьева, — каза той. — Не можемъ да разбера, какъ така се вмѣстватъ въ него такава ерудиция и дълбочина на мисльта съ Причастието, съ Троицата. Но сега това ми е ясно. Кантъ казва, че когато човѣкъ е възпитанъ въ иззестни суевѣрия, става следъ това софистъ на тия сжщитѣ суевѣрия. Тѣй се е случило и съ Соловьева. Възпитанъ въ православието, той е станалъ софистъ на православието.

Л. Н. обичаше често да се ползува отъ тая мисль на Канта. Като се възхищаваше отъ силата, дълбочината и значителността на индускитѣ писатели Вивекананда и Баба-Барати, той казваше: „Жално е само едно. Като предаватъ на насъ, западнитѣ народи, всичко това най-дълбоко, до което е дошла тѣхната религия и философия, тѣ се стараятъ, заедно съ това, да ни представятъ въ

най-хубава свѣтлина и заблужденията и суевѣр-
рията на своя народъ. За тѣхъ много добре може
да се употрѣби прекрасната мисълъ на Канга,
че когато човѣкъ е възпитанъ въ известни суе-
вѣрия, той става после софистъ на сжщитѣ тия
суевѣрия.

Л. Н. четѣше въ „Образование“ голѣма ста-
тия за синдикализма.

— Гледай какъ пишатъ! — възмущаваше се
той добродушно. — Четохъ, четохъ и нищо не
разбрахъ. А вий знаете ли нѣщо за това дви-
жение?

Азъ разказахъ доколкото знаехъ, за сжщ-
ността на това движение. Л. Н. се заинтересува.
И на другия день, като се срещнахме, той ми каза:

— Какъвъ щастливецъ сте вий, Досевъ!

— Защо?

— Защото сте разбрали сжщността на син-
дикализма. А азъ опитахъ да чета повторно и нищо
не разбрахъ.

Той се засмѣ, а после каза сериозно:

— Все пакъ, което ми казахте за синдика-
лизма е твърде, твърде интересно.

* * *

Получиха се отъ България лоши известия.
Мобилизация по случай обявяване независимостта
на България. Войска се движи къмъ турската
граница.

Ужасътъ на предстоящегоо ме завладѣ. Та нима
война? Пакъ кръвъ, сълзи, разорение!

Азъ отидохъ развълнуванъ при Л. Н.

— Какво ви се е случило? — попита той съ
участие.

Азъ разказвамъ и му предлагамъ да напише позивъ къмъ българитѣ, да имъ извика да се опомнятъ.

— Въвъ вашия гласъ се вслушватъ, васъ обичатъ и уважаватъ у насъ.

— Отъ това нищо нѣма да излѣзе — отговаря Л. Н. съ участие въ гласа. — Ще напечататъ, ще прочетатъ и тъй ще си потъне всичко това въ морето на вестникарския боклукъ. Тая стихия не може да се спре съ никакви думи. Тукъ е нуженъ по-дълбокъ превратъ у хората. Необходимо е разясняване на религиозното съзнание на народа. Съзнание за това, че всички сж равни предъ Бога, предъ живота, че затова животътъ на всѣки човѣкъ и сжщество има еднаква цена, че да се убива и причинява страдание на когото и да е — е грѣхъ, че това не трѣбва да се прави.

V.

Ходихъ за три дни при Наживинъ, въ Владимирската губерния. Още при първата среща, Л. Н. попита :

— Е, какво ново у Наживинъ?

— Той чувствува неудовлетвореностъ отъ религиознитѣ си представления.

— Че отъ какво е недоволенъ?

— Той казва, че Толстоевци, Русовци и Вивеканандовци могат да живѣятъ съ чистъ деизъмъ, но азъ, но мнозинството, не можемъ. Намъ е добре и леко като вѣрваме въ личния Богъ, когото бихме молили за помощъ въ тежки минути на живота си. Азъ мисля: ето умира любимата ми дъщеря. Нима ще седа спокойно до нея, очаквайки смъртта или оздравяването ѝ? Не, азъ не мога. Азъ ще моля нѣкого, та той да я излѣкува.

— Да, — каза Л. Н., — може да излѣкува боледуващата ми дъщеря, да прати дъждъ на градината ми, — но нима това е религия? Наречете това обряди, църква, вѣра, както искате, но само не религия. Религия, както сж я разбирали и проповѣдвали най-великитѣ учители на човѣчеството, това е нашето отношение къмъ Бога, като частъ къмъ цѣлото, и произтичащето отъ това отношение съзнание за родството и единството съ всичко окръжаващо...

Чертковъ почти прекъсна Л. Н.

— Виждате ли, — азъ ви казвахъ, че Наживинъ все пакъ ви е чуждъ, че въ неговитѣ съчинения нѣма тая доизкарана духовна работа, която трѣбва да се отразява въ съчиненията на всѣки писателъ.

— Не, нѣкои отъ съчиненията на Наживина ми се харесватъ. Азъ го чувствавамъ близъкъ до себе си.

* * *

Следъ вечеря. Седимъ около кржглата маса въ дѣсния жгълъ на трапезарията. Абжурната лампа разпрѣсва наоколо си своята мека свѣтлина. Татьяна Львовна рисува съ бои портрета на М. А. Шмидъ. Показа го на Л. Н. Той се засмѣ.

— Не, съвсемъ не прилича. И носътъ не е сжщия и цѣлото изражение на лицето не е сжщото. Ти по-добре би копала картофи.

Разсмѣха се.

— Ето това азъ никога не съмъ разбирала! — почна София Андреевна, като не вдигаше очи отъ работата. — Считатъ, че е важно и хубаво да се работи, напимѣръ, да се копаятъ картофи. Защо? Това е неблагоприятенъ трудъ. Азъ по-

добре ще ида да уча музика, ще ида да чета, ще ида просто да се разхождамъ. Отъ черната работа човѣкъ само грубѣе.

Л. Н. все тъй отпусналъ назадъ уморената си глава, отговори:

— Да предположимъ, че ти това никога не си разбирала. А нима на тоя селенинъ, чийто картофи ядемъ ние, не се иска сжщо да се разхожда, чете, свири?

Въ гласа му се чувствуваше досада.

Мълчание. С. А. продължава да шие, като бърза. Тя всѣкога и въ всичко бърза. Човѣкъ деятеленъ и горещъ.

— Лошо: очитѣ почватъ да слабѣятъ. Охъ, не обичамъ азъ тая старостъ, негодностъ, зависимостъ.

— Какво говорите вие, гължбице, — се намѣси съ слабия си болезненъ гласъ М. А. — И още какъ е хубаво! Нѣма нищо по хубаво отъ старостъта. Всичко минава, всичко си отива, а на душата е хубаво и леко.

— Разбира се, — намѣси се Л. Н. — Най-добрата възраст е тая въ която се намирашъ сега. Ако биха ми предложили да се върна съ 60, 40, 20, 10, 5 години назадъ, даже съ година — нѣма да поискамъ. Да живѣешъ предъ смъртъта — това е тъй хубаво!

После се обърна къмъ М. А.

— Нали е истина М. А.?

— Майчице! Какъ да не е истина!

И въ уморенитѣ, увѣхнали очи на бабичката, гледащи на Л. Н. съ такава любовъ, съ такова чувство на близостъ, се виждаше, че да живѣе предъ лицето на смъртъта, съзнавайки заминава-

нето отъ плътската отдѣленостъ, когато се мах-
ватъ всички страсти, смушаващи и измъчващи те
цѣль животъ — е много и много хубаво.

* * *

Веднажъ Л. Н. каза:

— По-рано азъ отличавахъ будизма отъ хри-
стианството. Давахъ преимущество на христиан-
ството. Сега пъкъ мисля, че будизма и христиан-
ството учатъ все на едно и сжщо. Нѣма разлика.

* * *

Декември. Дойде отъ Сочи П. Картушинъ. Л.
Н. го разпитваше какъ живѣе тамъ въ плани-
нитѣ Н. Сутковой и какво го интересува сега.
Картушинъ:

— Той е недоволенъ отъ себе си, счита за не-
обходимо да има вѣра. Недоволенъ е, че у него
всичко е основано на разсждъка. Не се поддава на
чувствата.

Левъ Николаевичъ:

— Е, та що, значи повече не му и трѣбва.
Азъ чета сега Вивекананда; той казва, че ако гле-
даме на Бога чрезъ материята, ние ще го видимъ
въ околния свѣтъ, ако гледаме на Него презъ
мисълта — ние ще го видимъ въ мисълта, ако
пъкъ най-после, гледаме на Него презъ духа си, —
ние ще го видимъ духовенъ. Значи всѣки споредъ
както е надаренъ може да види и вижда Бога.

— Затова ми се струва, — възрази Карту-
шинъ, — че намъ е нужно да правимъ усилия, за
да развиемъ у себе си духовното начало. Като го
развиваме ние ще достигнемъ по-добро, по-висше
богопознание. А за развиването на духовното на-
чало навѣрно има срѣдства, и съ тия срѣдства
трѣбва да се подпомогне нашето усилие.

— Ето, менъ се струва, че въ това е вашата и на Сутковой грѣшка. Не трѣбватъ никакви усилия за развиването на това начало. То въ насъ си е съвършено. Нуждни сж само усилия за очистването му. Тая свѣтлина е еднаква въ всѣки отъ насъ, еднаква и въ падналия. Всичката работа е въ тая кора, която закрива свѣтлината — въ нашитѣ страсти.

Мълчание. Л. Н. попита:

— Сутковой е свършилъ струва ми се университетъ?

— Да.

Ето въ това е грамадното, ужасното зло. Менъ това е много ясно, какво зло е притежаването много и изобилни знания. Менъ винаги ме поразяватъ ученитѣ и професоритѣ, че въ тѣхъ има такава маса отъ знания, сжщо като напълненъ човалъ, а проститѣ нѣща не могатъ разбератъ. И къмъ тѣхъ азъ се отнасямъ като къмъ децата.

— Значи, Л. Н., всичката работа е въ любовта.

— Да, духовното начало е въ всичко и въ всички. Но азъ чувствувамъ себе си постоянно отдѣленъ отъ него. А ето любовта дава възможность да се разруши това ограничение.

* * *

Закарахъ въ ранна утринъ сандъкъ съ книги въ Ясна-Поляна. Влизайки въ парка, азъ виждамъ, какъ лениво излиза отъ хоризонта голѣмото зимно слънце. Бѣ хубаво декемврийско утро. Стари брѣзи обсипани съ кристалчета скрежъ, блестящи съ червенъ огънь — сжщо като че това сж безчислени свѣщици на нѣкакви си грамадни ели. Наоколо е свежо и тихо. Чува се само приятното ободряваще скриптене на замръзналия снѣгъ изъ подъ шейната.

Надъ менъ небето е чисто, сирѣо-прозрачно. Само на изтокъ се скита купчина отъ чудни облаци. Слънцето облива съ ярко злато красивитѣ имъ кждри.

Отъ градината насреща ми, излѣзе Левъ Николаевичъ. Правѣше утринната си разходка. Здрависахме се. Лицето му е тихо, бодро, радостно.

— Какво хубаво утро! — извика той. — Забелезвате ли? Вървя, гледамъ и не мога да се нарадвамъ. Каква радостъ дава на човѣка природата! Само да я обичаме и да я разбираме. И да се вглеждаме въ нея . . . Азъ много обичамъ тия ранни разходки. Въ кжщи всички още спятъ, навсѣкжде е тихо и тѣй хубаво. Тѣй хубаво, че даже не ти се ще и да умирашъ.

И усмивка просия на лицето му.

Азъ попитахъ Л. Н. какъ се чувствува. Наскоро бѣ боледувалъ.

— Нищо, добре. Отново се заловихъ за работа.

— А какво пишете сега?

— Все старото дрънкамъ. Пиша, какъ могатъ хората да се освободятъ отъ тия вериги, които тѣ сами сж си сковали.

Азъ мисля, че на хората е омръзнала тая моя дрънканица, но докато тѣ се вслушватъ въ думитѣ ми, азъ нѣма да престана да говоря. Азъ не мога да не говоря, да не пиша.

* * *

Дойде въ Ясна-Поляна, връщайки се отъ Парижъ, П. А. Сергеенко. Говори за тоя възторгъ, съ който французитѣ посрещнали възобновяването на ешафота.

Нѣкой си забеляза:

— Ето ги, тѣзи най-напреднали европейски нации: устройватъ овации на палачитѣ.

Колкото и да е огрубѣлъ нашиятъ народъ следъ всичкото революционно и реакционно клане, но все още не е дошѣлъ до това, до което сж дошли „нѣжнитѣ“, „свободолюбивитѣ“ французи.

Заговориха за смъртнитѣ наказания въ Русия. Много ужасъ, жестокость, безумие.

— Да, да, — каза Л. Н. — сжщински ужасъ. И само едно срѣдство има да се избавишъ отъ тоя кошмаръ: да не виждашъ, да не слушашъ всичко това: да умрешъ.

На лицето на Л. Н. личеше страдание.

* * *

Замина за Москва София Андреевна. Ние бързаме да се насладимъ до насита отъ Л. Н. и затова посещаваме всѣка вечеръ Ясна-Поляна на голѣми чети. Л. Н. е простъ, веселъ, ласкавъ. Всички се чувствуваме при него свободно, радостно, което не се чувствуваше въ присѣтствието на София Андреевна.

Въ това време гостуваше въ Ясна-Поляна най-стариятъ синъ на Л. Н., Сергей Львовичъ. Следъ чая, при разговора, Л. Н. помоли сина си да изсвири нѣщо на рояла. Той взе да свири. Нѣкой си го помоли да изсвири нѣщо народно. С. Л. свири нѣщо си весело, хубаво. Заговориха за народната музика: какъ е тя проста, хубава и достъпна за всички.

До рояла пристѣпи Е. И. Поповъ. Свири всевъзможни народни пѣсни: български, турски, персийски, индуски, китайски. Най-последно свири единствената пѣсенъ на нѣкакво си башкирско племе, състояща се отъ нѣколко звукове, които се по-

втаряха безъ край. И все пакъ бѣ приятно да слушашъ тая монотонна мелодия. Въ нея се чувствуваше мъртвата тишина и еднообразието на степъта.

Е. И. разказа, че когато на тия башкирци е скучно, събиратъ се заедно на веселба, като взематъ съ себе си и своя музикантъ, който повтаря безъ край тая еднообразна пѣсенъ на своя простицкъ инструментъ, а башкирцитѣ наклѣкали, слушатъ го по цѣли часове.

— Да, да, — каза Л. Н. — това е преимущество на народната музика. Тя излиза отъ сърдцето и затова влияе на сърдцето. Чувствата у всички хора сж едни и сжщи, ето защо намъ сж близки излиянията на чувствата и у китаеца, и у индуса и у башкиреца. Ако той се весели, ние чувствуваме радостъта му и се радваме заедно съ него; ако пъкъ той плаче — ние сжщо тѣй раздѣляме тжгата му. А нашата музика? Нея могатъ да свирятъ само „избрани“, и само избрани я разбиратъ и чувствуватъ . . .

Следъ две недѣли С. А. пакъ отпжтува. Като дойде при насъ следъ обѣдъ, Л. Н. каза: — Е, азъ днесъ ще бжда и вечерьта у васъ. Сега мога до насита да се насладя съ васъ. Сега азъ съмъ свободенъ човѣкъ, — и той се разсмѣ добродушно.

Вечерьта въ време на вечеря, азъ седѣхъ около Л. Н. Като се навечеря, той се обърна къмъ менъ:

— А знате ли какви хубави книги четохъ тия дни?

— Какви?

— Неизвестенъ писателъ, Евгений Лозински ми изпратилъ две свои книги: „Що е интелегенция“ и „Равносмѣтка на парламентаризма“. Много силни и хубави. Въ тѣхъ той разкрива цѣлата сжщ-

ность на социализма — сжщность враждебна както на духовнитѣ, тъй и на материалнитѣ интереси на работната класа. А каква грамадна ерудиция има той! Искамъ да му пиша. Като показва на грѣшкитѣ и злото отъ социализма, Лозински е неопровержимъ.

Но какъ да бжде? — Той не показва и, както изглежда, не знае. Едно само личи, — той не отрича насилието. По поводъ на това у мене се появиха такива мисли: Ако ние се приближаваме до изсѣчена гора и искаме да изоремъ земята, за да израсте на нея посѣтата храна, то преди всичко трѣбва да изчистимъ, да изкоренимъ всички пънове и, добре изорали, само тогава да сѣемъ. Въ противенъ случай нищо нѣма да се получи. Отъ останалитѣ пънове ще излѣзятъ буйни младоци които ще заглушатъ посѣва ни. Примѣра съ гората азъ сравнявамъ съ обществената реформа. Ние можемъ да преправяме една общественна форма въ друга, но ако не изчистимъ преди всичко отъ личния и общественъ животъ всѣко насилие. каквото и да било то, това оставено насилие ще пусне свои израстъци и въ новата форма на човѣшкия животъ и ще заглуши изникването на тия семена на справедливостъ, равенство, които ние сме посѣяли въ изобилие срѣдъ пнчетата насилие.

Когато разтрѣбиха масата, въ залата дойдоха дърводѣлцитѣ, които градѣха работилницата и плѣвнята на Чертковъ, наскоро унищожени отъ пожара. Покани ги Чертковъ, за да присѣтствуватъ и тѣ на нашето „весело“ събрание. Дърводѣлцитѣ около 20 души, всичкитѣ владимирци, мълчаливи и навжсени, дойдоха и присѣтствуваха, облѣчени въ кожуси, въпрѣки топлината въ стаята. Предлагаха имъ да се съблѣкатъ, но тѣ се отказаха.

Страховъ и Поповъ свиреха на четири ржце. Нѣкой помоли да изсвирятъ „Камаринската“. Отъ бързитѣ ѝ звуци току се подръпваха у всички краката. Левъ Николаевичъ бѣ весело възбуденъ. Той поглеждаше на всички страни, нѣма ли нѣкой да се съблазни да поиграе. Но никой не излизаше. Тогава Л. Н. се приближи до дърводѣлцитѣ и ги покани да поиграятъ. Тѣ се отказаха. А звуцитѣ тѣй си се и носѣха, викайки играчитѣ.

— Ехъ, ако бѣхъ младъ, азъ бихъ ви похазалъ! — каза съ укоръ Л. Н.

Най-после излѣзоха да поиграятъ момичета Л. Н. седна и гледаше на играещитѣ, азъ седнахъ близо до него.

— Ето седатъ тамъ, като старци — каза той, като показваше на дърводѣлцитѣ. — А нали произхожда нѣщо и въ тѣхъ подъ тия кожуси. А тѣ скриватъ всичко. Не можешъ да се докопашъ до тѣхъ.

Следъ това имаше разговори, които се изтриха изъ паметъта ми.

Но едно ни радваше, и това азъ не мога да забравя — това бѣ радостъта на Левъ Николаевичъ.

Той бѣ веселъ и ласкавъ като дете, излѣзло изъ подъ надзора на строгата няня.

Следъ това младежъта пѣ пѣсни. Нѣкои се харесваха на Л. Н., други — не. Пѣха дълга, политическа пѣсенъ, която се много харесваше на В. Г.

— Не, менъ тя не ми се харесва. Това е лоша пѣсенъ — отговори Л. Н. на въпроса на В. Г.

Тя възбужда злоба. А на менъ, колкото понататъкъ, толкова по-чуждо и тежко ми става всичко това, което е пълно съ злоба или просто я извиква.

* * *

Въ края на Януари азъ оставихъ Ясна-Поляна — отидохъ въ Кавказъ при свои приятели, за да се поуча на физически трудъ. За менъ ставаше все по-несъмнена и по-несъмнена нравствената задължителностъ на труда и безмислеността и злото отъ тоя животъ, който азъ водѣхъ. Трѣбваше нѣкакъ си да се оправя. И азъ правѣхъ тия усилия на освобождението.

1909 г.

Въ края на септемврий 1909 г., азъ дойдохъ въ Ясна за трети пжтъ. Приближавайки до дома, азъ срещнахъ Л. Н. Като ме позна той се усмихна и ми протегна ржка.

— А, ето кого ни изпрати Богъ! . . . Азъ нѣма да се цѣлувамъ съ васъ, имамъ хрема. Откъде идете?

— Отъ Кавказъ.

— Ами вѣрно ли е това, което чувахъ за васъ — че сте се оженили?

— Да.

— А какъ се решихте на подобна глупостъ?! — каза той съ укоръ, като поклати глава.

Въпрѣки, че Л. Н. се силѣше да бжде приветливъ и ласкавъ къмъ мене, чувствуваше се, че въ душата му бѣше неспокойно и тежко. Поради това той ми се виждаше суровъ и раздражителенъ. Като не знаехъ причината на неговото душевно състояние, азъ си обяснихъ неговото хладно отношение къмъ мене съ моята женидба. Но после, следъ неговото заминаване и смъртта му, азъ узнахъ отъ близкитѣ му, че презъ това време е била въ разгаръ драмата, която завърши съ неговото напусчане Яснополянския господарски животъ и която не е могла да не остави следи върху душевното му състояние.

Ний влѣзохме съ него въ дома. Азъ се поздравихъ съ всички. Горе, въ бившата стая на Гусева, бѣше М. А. Отидохме при нея. Разговорихме се. Дойде С. А. Запитваха ме за Кавказъ, за общитѣ другари, живѣещи тамъ, за жена ми.

Влѣзе Л. Н., който държеше въ ржцетѣ си

нѣкакви книжа. Азъ се вгледахъ въ него. Колко се бѣше измѣнилъ! Цѣлата му фигура бѣше станала нѣкакъ по-малка, бѣше отслабналъ, долната му челюсть се тресѣше, ржцетѣ му треперѣха. Виждаше се, че презъ тази година, когато не бѣхъ то виждалъ, той бѣше доста крачналъ къмъ смъртта.

Л. Н. се приближи къмъ мене, гледайки ме право въ очитѣ съ своитѣ чудни, проникващи въ душата, хлѣтнаги очи. Гжститѣ му голѣми вежди ги закриваха още повече.

— И вий, Досевъ, не се разкайвате, че сте се оженили?

И той продължаваше да ме гледа все тъй право въ очитѣ, като че искаше самъ да прочете отговора, безъ да го дочака.

Азъ се смутихъ и излѣгахъ.

— Още не съмъ успѣлъ да се справя.

— Азъ скоро получихъ писмо отъ Молочникова — захвана Л. Н., обръщайки се къмъ всички; — той узналъ, че въ лудницата въ Новгородъ има единъ особенъ човѣкъ, който нарича себе си просто Миша. За себе си нищо не говори. Напълно е нормаленъ и, вижда се, образованъ. Хванали го на улицата, когато проповѣдвалъ и го завели въ лудницата. Тамъ си и седи. Когато разговаряли съ Молочникова, той запиталъ Молочникова дали е жененъ. — „Да“, — казалъ Моличниковъ. Тогава този Миша казалъ: „Човѣкъ живѣе на земята съсъ свързани отъ страститѣ си ржце. Но когато се ожени, свързани му сж и ржцетѣ и краката“.

— Този Миша е казалъ много добре. „Женениятъ човѣкъ е свързанъ и за ржцетѣ и за краката“, — завърши Л. Н.

— Досевъ, не го слушайте. Даже е много

добре, че сте оженили, — намъси се София Андреевна. — Той все проповѣдва да не се жените, а самъ живѣ до 34 години, не издържа, не можеше безъ семейство и се ожени. Леко е да се проповѣдва цѣломждрие на стари години.

Л. Н. излѣзе съ своитѣ книжа, безъ да каже дума. Но очитѣ му казваха, че е правъ той, права е мъдростъта на старостъта, а не буйството и безумието на младостъта.

Азъ прекарахъ въ Ясна цѣлъ день, четейки жадно последнитѣ работи и писма на Л. Николаевича.

Счедъ вечерята Л. Н. ме повика при себе си въ кабинета и ме разпитва за семейството на моя тѣсть (старъ познатъ и съмишленикъ на Л. Н., В. И. Скороходовъ), какъ живѣемъ наедно и работимъ, и доволни ли сме отъ тази форма, въ която се е излѣлъ животътъ ни.

При насъ влѣзе М. В. Булигинъ.

— Нѣма ли да ви попрѣча? Иска ми се да послушамъ разговора ви.

— Седнете, седнете, — покани го Л. Н., а после се обърна къмъ мене и запита:

— Ами кажете ми, истина ли е, че тамъ въ Кавказъ. нашитѣ приятели се увличатъ отъ теософията?

— Да, нѣкои отъ тѣхъ. Но тѣ още не сж се запознали добре съ нея.

— Чудно суевѣрие е това — вѣрата въ личния задгробенъ животъ. Това е просто недоразумение, философско противоречие. Нашиятъ духъ, нашето съзнание, като се проявява въ границитѣ на нашата плътска личностъ, отдѣлена отъ окръжаващото, движеща се въ пространството и живѣеща въ времето, подпада подъ властъта на тази илю-

зия — представата за пространството. Нашето съзнание става като че лично. То узнава и съзнава във времето и пространството. Идва смъртта. Нашата плътска личност е разрушена. Съзнанието ни е освободено отъ измамитѣ на личността. Оставило веществениятъ свѣтъ, то губи понятието за личността, за отдѣлността, за движението и времето. И, его спиритиститѣ, теософитѣ и други искатъ да ни убедятъ, че нашето съзнание, излизайки отъ веществения свѣтъ, все продължава да носи съ себе си неговата измама — представата за времето и пространството, т. е. продължава да бжде лично. Кжде отива нашето „азъ“ -- ний не знаемъ и не можемъ да знаемъ, както не знаемъ откъде се взема то. Само едно можемъ да кажемъ ний увѣрено: че неговитѣ орждия на познаването и дейността му се измѣнятъ.

М. В. каза:

— Но ето, Л. Н., мене ми се иска да вѣрвамъ, че ние носимъ съ себе си и оттаткъ гроба своето лично „азъ“, съ всичкитѣ му спомечи. Азъ се надѣвамъ, че следъ смъртта си ще се видя съ Ана Максимовна (жена на М. В.).

— Какво ли не ни се иска, — отговори Л. Н. съ убедителенъ гласъ. — А азъ мога да ви кажа съ увѣреностъ, че това никога нѣма да бжде. Ето, умрѣ Маша, дъщеря ми. Колко я обичахъ азъ и скърбѣхъ по нея! Но азъ знаехъ и зная, че нея Маша, никога вече нѣма да я видя.

Следъ два дена азъ отидохъ въ Ясна да се простя. Трѣбваше да отида въ Москва, после при Черткови въ Московска губерния и обратно назадъ, въ Кавказъ.

Л. Н. ме повика въ кабинета си и като ме покани да седна, каза:

— Азъ искамъ да ви кажа нѣколко думи, но вий се постарайте да ги запомните и предадете на жена си, когато се срещнете съ нея. Кажете ѝ, че най-добре е да живѣете съ нея цѣломждрено. Макаръ хората и да не вѣрватъ, но азъ зная че колкото повече цѣломждрие има въ съпружескитѣ отношения, толкова повече радости и истинска любовъ между съпрузитѣ. И това е възможно. Азъ имамъ приятели, които вече 6 години живѣятъ чисто.

Като помълча малко и като стана, Л. Н. гледайки ме съ своитѣ хлътнали, ласкави очи и млѣскайки съ беззжбитѣ си уста, каза:

— Ето азъ съмъ вече предъ смъртъта. Азъ винаги съмъ билъ несдържанъ и виновенъ предъ С. А., а съмъ по-голѣмъ отъ нея. И затова вината пада върху мене. Заради мене тя е била нѣколко пѣти предъ смъртъта, при раждане деца. Чувствувайки вината си предъ нея, азъ не мога да я оставя и да замина отъ тукъ. Поне съ нѣщо трѣбва да изкупя вината си предъ нея. Мене мнозина ми пишатъ: „Напустнете, оставете всичко. Нима не чувствувате противоречието въ своя животъ“? Какъ да не го чувствувамъ! Но да приказвате това и да го вършите вий, младитѣ, е леко. А намъ, старитѣ, е трудно. Ний сме се уплели въ чувства, привързаности, радости, скърби. И ни е болно да скжсаме...

Това бѣха последнитѣ думи, които чухъ отъ учителя.

Азъ така бѣхъ привикналъ да го виждамъ старѣещъ, не отиващъ си отъ насъ, щото не можехъ и да мисля, че нѣма да мине и година, и той ще направи такава голѣма крачка — да напустне Ясна и да заболѣе изъ пѣтя и да остави своята разрушаваща се обвивка.

Днитѣ на заминаването, близостта и смъртта на Л. Н. бѣха за мене дни на голѣмо духовно напрежение и подемане. Азъ чувствувахъ величието на произлизащето. 80 годишенъ старецъ, предъ лицето на смъртта, слабъ боленъ, чувствуващъ своето несъответствено положение, напуска богатия, обезпеченъ животъ. Кжде отива? Той самъ не знае. Просто отива въ живота. Но този простъ животъ, къмъ който той се стремѣше винаги, не го прие. Той, вече сломенъ физически, трѣбваше да напустне свѣта. И това напусчане бѣше величествено. Старецътъ умираше предъ „лицето на Бога“, цѣлъ отражаващъ Го. Тѣзи, които бѣха при неговата смъртъ, казватъ, че той цѣлъ сияелъ отъ спокойствие и любовъ.

Така умиратъ просвѣтенитѣ. Така напускатъ свѣта само ония, които сж узнали истинския животъ.

„ПОСРЪДНИКЪ“

е кооперативно издателство, което издава литература само съ нравствено поучително и нравствено научно съдържание. Всѣки, който скъпи просвѣтата, нека го подкрепи било като стане членъ на Дружеството, поне съ единъ дѣлъ отъ 100 лева и 10 лева встъпителна вноска, било като разпространява и препоръчва изданията му.

ЦЕНА 15 ЛЕВА